

Tarihsel Kazanımlardan Güvencesizliğe: Sosyal Hakların Çöküşü*

Yasemin Özdek**

İçindekiler

- I. Giriş
- II. Sosyal Hakların Kazanılması: 20. Yüzyılın Mirası
- III. Neoliberal Yıllar: Sosyal Hakların Yıkımı
 - A. Sermaye Birikiminde Zor Yöntemlerinin Kullanılması
 - B. Ortak Varlıklara El Konulması, Piyasalaştırma, Metalaştırma
 - C. Emek Rejiminin Dönüşümü: Emek Haklarının Kaybı ve Güvencesizleşme
- IV. Yeni Otoriterlik ve Sosyal Hakların Sonu
 - A. Dünyadan Örnekler
 - B. Türkiye Örneği: AKP Rejimi ve Sosyal Haklar
- V. Sonuç

I. GİRİŞ

Emek hareketlerinin temel taleplerini oluşturan sosyal hakların kazanılması, uzun toplumsal mücadeleler gerektirmiştir. Bu mücadelelerin sonucu olarak, 19. yüzyılda sosyal hakların ilk örnekleri yasalaşmış, 20. yüzyılda sosyal hakların geniş bir demeti hukuksal güvenceye kavuşmuştur. Sosyal hakların kapitalist çalışma ilişkilerinde kısmen de olsa uygulamaya geçirilmesi, mülksüz sınıflar yararına devlet müdahalelerini arttıran ve emeğin sömürü oranlarını azaltan bir işlev görmüştür. Sosyal haklar gerçekleştirildiği ölçüde, mülksüzlerin geçim koşulları görece olarak iyileşmiş, alt sınıfların yaşam düzeyi yükselmiş, sosyal eşitsizlikler hafifletilmiştir. Bu anlamda sosyal haklar, insanlığın ortak kazanımlarından biri olmuş ve vahşi kapitalizm döneminin geride bırakılmasında rol oynamıştır. Anayasalarda ve hukuksal belgelerde ilan edilen sosyal haklar ideali 20. yüzyılda tam olarak gerçekleşmemiş olsa da, sınırlı bir uygulama alanı bulmuştur. Neoliberal kapitalizm çağında ise, 40 yılı aşan anti-sosyal politikalar sonucunda, sosyal haklar büyük ölçüde erozyona uğramıştır.

Toplumların uzun mücadeleler sonucu biriktirdiği insanlığın ortak mirasına karşı emperyalist kapitalist taarruz, zamanımızda giderek yoğunlaşmaktadır. 21. yüzyılın ilk çeyreğini geride bırakırken içine girdiğimiz yeni dönemde, sosyal haklar gibi 20. yüzyılın eşitlikçi ve ilerici kazanımlarına saldırılar küresel düzeyde artmıştır. Günümüzde egemen küresel sermaye sınıfının hükümetlerle işbirliği halinde, sınırsız emek sömürsü koşullarına ve her alanda eşitsizlikleri derinleştiren toplumsal ilişki biçimlerine siyasal baskı yoluyla geri dönüş stratejisini uyguladığı görülmektedir. Bütün dünyada hukuk kurallarını, anayasaları, kazanılmış insan haklarını çiğneyen siyasal rejimlerin sayısı artarken, sermaye güdümünde otoriterleşen hükümetlerin gündeminde son 200 yılın ilerici, aydınlanmacı, eşitlikçi

* Bu çalışma, 24-25 Ekim 2025 tarihinde Kamu Hukukçuları Platformu ve Türkiye Barolar Birliği tarafından düzenlenen Sosyal Haklar Sempozyumunda bildiri olarak sunulmuştur.

** Prof. Dr., Genel Kamu Hukuku.

kazanımlarını tasfiye etmek ve sosyal haklısuz bir kapitalist düzeni yeniden inşa etmek amacı vardır. İçinde yaşadığımız bu kritik tarihsel dönemeç, sosyal haklar savunusuna olan ihtiyacı yeniden güncelleştirmektedir ve insanlığın içinde bulunduğu kriz koşullarından çıkış için sosyal haklar mücadelesinin önemini arttırmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, sosyal haklar açısından tarihsel kazanımların ve güncel kayıpların bir bilançosunu çıkararak, çağımızın sosyal haklar alanındaki yönelimlerini belirlemeye çalışmaktır. Yazıda, sosyal hakların kazanılmasında sınıf mücadelesi dinamiğinin belirleyiciliği düşüncesinden hareket edilerek, sosyal hakların evrimi tarihsel süreç içinde özet olarak açıklanmaktadır: Emek hareketlerinin yükseldiği 19. ve 20. yüzyıl sosyal hakların kazanım dönemi olmuş, sınıf mücadelelerinin gerilemesine bağlı olarak 20. yüzyıl sonlarından bu yana sosyal haklar çöküş sürecine girmiştir. Bu yazıda, ilk olarak sosyal hakların 20. yüzyıldaki kazanım süreci kısaca hatırlatılmaktadır. Çalışmanın devamında, sosyal hakların günümüzdeki çöküş süreci ele alınmaktadır. Bu bağlamda, emek mücadelelerinin tarihsel mirasını ortadan kaldırmayı hedefleyen neoliberal stratejinin sosyal hakları tahrip süreci genel yönleriyle özetlenmektedir. 21. yüzyılın ilk çeyreğinin artık geride kaldığı günümüzde, dünyada sayısı artan aşırı sağ otoriter hükümetlerin sosyal haklara ilişkin güncel politikalarına kısaca değinerek devam eden çalışma, belirli örnekler çerçevesinde, otoriter rejimlerin sosyal politikasının ayırt edici bazı özelliklerini vurgulamaktadır. Son olarak Türkiye’de AKP rejiminin sosyal haklara ilişkin siyasetinin belli başlı unsurları açıklanarak kısa bir değerlendirme yapılmaktadır.

II. SOSYAL HAKLARIN KAZANILMASI: 20. YÜZYILIN MİRASI

Sosyal haklar, 20. yüzyılın mirasıdır. Sosyal devletin 20. yüzyıla ait bir tarihsel deneyim olması gibi, sosyal haklar da zamanımıza bir önceki yüzyıldan miras kalan toplumsal kazanımlardır. Emekçilerin çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesini, toplumsal eşitsizliklerin ve adaletsizliklerin azaltılmasını amaçlayan sosyal haklar, devletin piyasaya aktif müdahalesini gerektirirler ve kapitalizmin liberal evresinden bir kopuşu temsil ederler. Yurttaşlık anlayışını geliştirerek dönüştüren ve devletin toplumcu ödevlerini genişleten sosyal haklar, bu nitelikleriyle ileriye doğru atılan önemli tarihsel adımlardandır. Modern devletin başlangıcı kapitalizmin doğduğu 16. yüzyıla tekabül eder, ancak sosyal devlet tipinin ve sosyal hakların gelişmesi 20. yüzyılı bulmuştur. Bu durumun kökeninde, sosyal hakların sanayi kapitalizmi koşullarında kitleselleşen emekçi sınıfların uzun yıllara yayılan mücadelelerinin bir ürünü olarak doğması gerçeği yatar.

Burjuva devrimleri yasa önünde eşitlik, kişisel güvenlik ve mülkiyet hakkı gibi bazı kişisel hakları ilan etmiştir. Bu haklar, dönemin tarihsel koşullarında, son tahlilde burjuva bireyinin yararlanabildiği haklar olmuştur. Toplumsal eşitsizliklerin yarattığı mağduriyetleri hafifletmeye, alt sınıfların geçim koşullarını düzeltmeye yönelik önlemler uzun yıllar kamu politikalarının gündeminde olmamıştır. Burjuvazinin çıkarlarını koruyan kapitalist devletler, mülksüz ve geçim aracından yoksun bırakılan kesimleri bir “güvenlik” sorunu olarak görmüş, yoksul nüfusu bastırmaya yönelik politikalar uygulamıştır. Kapitalizmin doğduğu ve geliştiği ilk sermaye birikim süreçlerinde topraklarından sürülen, geçim araçlarını yitiren kırsal nüfusun kent yoksullarına dönüşmesiyle bir sosyal sorun olarak ortaya çıkan “yeni yoksulluk”, serseri yasaları ve katı ceza yasalarıyla yönetilmeye çalışılmıştır. İşsiz ve evsiz kalan kesimlerin “serseri” olarak damgalanarak cezai yöntemlerle zorla çalıştırılmaları, 20. yüzyıla kadar kapitalist ülkelerde yaygın bir uygulama alanı bulmuştur. Bazı Avrupa

ülkelerinde 1960'lı yıllarda bile işsiz, parasız ve evsiz kişilerin “serseri” addedilerek zorla çalıştırma kamplarına kapatıldıkları bilinen bir tarihsel gerçektir.¹

Kapitalizmin ilk yüzyıllarında yoksulların devletten yardım istemeleri bir hak olarak görülmemiştir. Geçim olanaklarından yoksun nüfus hayırsever zenginlerin, dini kurumların, cemaatlerin sadaka ve yardımlarına muhtaç bırakılmıştır. Devlet kurumlarının yoksul yardımları ise, aşağılayıcı, onur kırıcı koşullara bağlanmıştır. Örneğin, İngiltere’de 1948 yılına kadar yürürlükte kalan 1834 tarihli Yoksulluk Yasası, yardıma ihtiyaç duyan kişilerin çalışma evine (*workhouse*) girmesini, “yardım” olarak en düşük ücret alan işçinin ücretinden daha az ücret almasını ve yardım aldığı sürece seçilme hakkını yitirmesini öngörüyordu.² Çalışmaya gücü yeten yoksulların işverenlere işçi olarak kiralandığı bu yoksul evleri, sefalet içindedir ve hapisaneye benzemektedir.³ Kısacası, sosyal haklar dönemi açılıncaya kadar, mülksüz sınıfların geçim koşullarını düzeltmeye yönelik bir devlet politikası gündemde yoktur. Osmanlı dönemindeki yoksullara yardım uygulamaları da, ihtiyaç sahibi belirli kişilere yönelik, bir kurala bağlı olmayan, sultanın ihsanları, lütufları anlayışından öteye gitmemiştir.⁴

Devletlerin mülksüz sınıfların sosyal güvenliğini sağlamak için bir önlem almadığı kapitalizmin *laissez-faire* döneminde, emekçiler kendi dernek ve sendikalarında dayanışma ilişkilerini geliştirmiş ve bu süreçte örgütlenmiştir. 1800’lü yılların başlarından itibaren İngiltere ve Fransa gibi Avrupa ülkelerinde yüzbinlerce üyesi olan işçi toplulukları, zor duruma düşen üyelerinin ihtiyaçlarını karşılamak için, hastalık yardımı, sağlık bakımı, dul-yetim aylığı gibi ödemeleri kendi aralarında yardımlaşma yoluyla sağlamıştır.⁵ Yasal olarak tanınan bu kolektif yapılar içindeki örgütlenme süreci içinde, işçilerin sosyal hak talepleri de dile gelmeye başlamış ve bu mücadelenin ilk sembolik kazanımı olarak, 1847’de İngiltere’de tekstil endüstrisinde kadınlar ve çocuklar için işgünü 10 saat ile sınırlayan *On Saat Yasası* kabul edilmiştir. Sonraki tarihsel süreç, bir yandan emekçilerin sosyal hak taleplerinin

¹ Örneğin, Belçika’da 1891 tarihli “serseriliğin ve dilencililiğin önlenmesi” hakkındaki yasanın 1960’lı yıllarda hala uygulandığı, AİHM’nin *De Wilde, Ooms and Versyp v. Belçika* kararına yansımıştır (AİHM’nin 18 Haziran 1971 tarihli kararı). Bu olayda, düzenli bir geliri, ikametgâhı ve mesleği bulunmayan üç kişi, “serseri” kampına zorla kapatılarak düşük bir ücretle çalışmaya zorlanmalarının AİHS’yi ihlal ettiğini ileri sürerek başvuruda bulunmuştur. Başvurunun yapıldığı 1966’da uygulamada olan 1867 tarihli Belçika Ceza Yasası, sabit bir ikametgâhı, geçim aracı ve düzenli bir işi ve mesleği olmayan kişileri “serseri” olarak tanımlamaktadır (par.33). AİHM, Belçika Ceza Yasası’ndaki “serseri” tanımını AİHS’nin m.5/1-e hükmündeki “serseri” kavramı kapsamında kabul etmiş (par.68), dolayısıyla “serserilerin” yasa gereği özgürlüklerinden yoksun bırakılmalarının AİHS’nin m.5/1-e hükmüne uygun olduğuna, olayda AİHS’nin m.5/1-e hükmünün ihlal edilmediğine karar vermiştir. AİHM’nin statükoyu koruyan eski tarihli kararlarının bir örneğini temsil eden bu karar, kapitalizmin tarihinde yoksulluğun “suç” haline getirilmesinin ve cezalandırılmasının süreklilik taşıdığını gösteren bir örnektir. “Serserilerin” yasaya uygun olarak özgürlüklerinden yoksun bırakılabileceğine ilişkin AİHS’deki hukuk kuralı (m.5/1-e), Sözleşmenin hazırlandığı dönemde alt sınıfları dışlayıcı egemen anlayışı yansıtır. AİHS m.5/1-e hükmündeki “serseri” düzenlemesine benzer bir düzenleme için bkz. 1982 Anayasası, m.19/3.

² *Talas, Cahit*: Toplumsal Politika, 5. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 1997, s.276.

³ Bkz. *Özdek, Yasemin*: “Sosyal Devletin Yükselişi ve Düşüşü”, Kamu Hukukçuları Platformu, Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi, Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 2013, s.192 vd.

⁴ Bkz. *Özbek, Nadir*: Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s.64. Örneğin, Osmanlı’da 19. yüzyılda başlayan, keyfi özellikler taşıyan, yoksullara yönelik “muhtâcîn maaşı” uygulaması için bkz. a.g.e., s.53-59.

⁵ *Therborn, Göran*: “The Working Class and the Welfare State, A Historical-Analytical Overview and a Little Swedish Monograph”, 1983, s.3-4, <https://www.researchgate.net/publication/28367931> (E.T. 03.11.2025).

genişlediği, diğer yandan devletlerin bu talepleri kısmen tanımak zorunda kaldığı bir dönem olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında 8 saatlik işgünü, hem Amerikalı, hem de Avrupalı işçilerin temel taleplerinden biridir: Birinci Enternasyonal (*International Working Men's Association*), 1866'daki kongresinde 8 saatlik işgünü, çocukların çalışma sürelerinin sınırlanması ve gençlerin çalışmasının eğitimle birleştirilmesi talepleri için mücadele amacını benimsemiştir.⁶ 1889'daki İkinci Enternasyonal kongrelerinde de, 8 saat talebi, 14 yaş altı çocukların belli sanayi dallarında çalışmasının yasaklanması talepleri gündemdeki yerini korumuştur.⁷ İkinci Enternasyonal'ın 1904'teki kongresinde sosyal sigorta, uluslararası emek hareketi tarihinde ilk defa acil talepler arasında merkezi bir yer almıştır ve sosyal sigortanın hastalık, kaza, yaşlılık, hamilelik, annelik durumlarını kapsaması kararlaştırılmıştır.⁸

Bugünkü sosyal haklar, bu emek mücadelesi tarihinin bir ürünüdür. Bu olgu, sosyal hakların *çalışanların hakları* olarak doğuşunda da yansımaları bulur. İlk sosyal hak düzenlemeleri, işçi sınıfının çalışma koşullarının düzeltilmesine yöneliktir. Bu durum, Bismarck'ın 1880'lerde hastalık, iş kazası, yaşlılık ve sakatlık sigortasını başlatarak dünyada ilk kez Almanya'da sosyal sigorta sistemini kurmasında somutlaşır. Modern sosyal güvenlik sisteminin bu şekilde başlamasında, Avrupa'da 1848 devrimlerinden itibaren yükselen sınıf mücadelesinin etkisi açıktır. Kapitalist devletler, hem sınıf mücadelesine ödün vermek zorunda kaldıklarından, hem de işçi mücadelesini sistem içine çekmek amacıyla sosyal sigorta uygulamasını başlatarak ilk sosyal hakları tanımıştır. Sınıf mücadelesiyle sosyal politikada paradigma değişmiştir. Sosyal politika yoksul yardımlarından sınıfın koşullarının düzeltilmesine kaymış, odağına ücretli istihdamı almıştır. Kapitalizmin ilk dönemlerinde devletlerin sosyal politika uygulamaları, yoksul bireylere yönelik bazı müdahalelerden ibaret kalmıştır. 20. yüzyılda gelişen çağdaş sosyal politikanın farkı ise, bireyi değil, sınıfı ve sınıfın içinde bulunduğu durumu göz önüne almasıdır. Çağdaş sosyal politikanın önlemleri işçi sınıfına dönük hak yaratıcı niteliktedir, kişiler bu haklara dayanarak devletten ya da işvereninden isteklerde bulunabilir.⁹

Sosyal politika, sınıf mücadelesinin etkisiyle paradigma değiştirirken, sosyal haklar uluslararası hukuk alanında ilk düzenlemelere kavuşmuştur. Emekçilerin çalışma koşullarını iyileştirmeye yönelik ilk uluslararası adımlar, Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (UÇÖ) 1919'daki kuruluşundan da önceye uzanmaktadır. İnsanlıkdışı yaşam ve çalışma koşullarında ağır biçimde sömürülen işçi sınıfının durumu,¹⁰ 19. yüzyıl sonlarında çeşitli uluslararası toplantıların düzenlenmesine yol açmıştır. Bu öncü toplantılarda, çocukların çalışmasına yaş sınırı getirilmesi, madenlerde çalışmanın düzenlenmesi, çalışma sürelerinin sınırlanması, pazar günü hafta tatili hakkının tanınması, işçi sağlığı ve iş güvenliği, sosyal güvenlik gibi başlıklar tartışılmış, ancak bağlayıcı bir sonuç elde edilememiştir. Bu uluslararası girişimlerin ilk hukuksal ürünleri, 1906 yılında iki uluslararası sözleşmenin az sayıda devlet tarafından

⁶ Birinci Enternasyonal Kongresi'nde (1866) 8 saatlik işgünü ve diğer taleplerin kabul edilmesi amacıyla Marx'ın Ağustos 1866'da kaleme aldığı metin için bkz. *Marx, Karl*: "Enternasyonal Derneği'nin Örgütlenmesi", Çev. Ali Çakıroğlu, 22 Aralık 2025, <https://sendika.org/2025/12/enternasyonal-derneginin-orgutlenmesi-karl-marx-739339> (E.T. 24.12.2025).

⁷ *Therborn*, a.g.e., s.5.

⁸ A.g.e., s.6.

⁹ *Talas, Cahit*: Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992, s.18.

¹⁰ Bkz. *Engels, Friedrich*: İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları, 1997.

imzalanması olmuştur: Sanayide İstihdam Edilen Kadınların Gece Çalışmasının Yasaklanması Sözleşmesi ile Kibrit Sanayiinde Beyaz Fosfor Kullanımının Yasaklanması Sözleşmesi.¹¹ Bu sözleşmeler, çalışma koşullarının düzenlenmesi yönünde devletler tarafından resmi olarak atılan ilk uluslararası adımlardır. 1919'da UÇÖ'nün kurulması ise, çalışanların sosyal haklarının uluslararası hukukta gelişim sürecini başlatmıştır. “Sosyal insan haklarının uluslararası hukukta doğum tarihi 1919’dur.”¹² Sosyal haklar, uluslararası bir nitelik kazanan, evrensel düzeyde tanınan ilk insan hakları arasında yer alır. Sosyal hakların uluslararası hukuka taşınmasında 1917 Ekim Devrimi sonrasında Rusya’da sosyal hak düzenlemelerinin geniş biçimde kabul edilmesinin rolünü gözden uzak tutmamak gerekir. UÇÖ'nün kuruluş sürecinde de, iki yıl önce gerçekleşen 1917 Rus Devrimi'nin yayılma tehdidini önlemeyi amaçlayan sosyal reformist görüşlerin etkisi gözardı edilemez.¹³

UÇÖ, Milletler Cemiyeti örgütünün bir parçası olarak kurulmuştur. UÇÖ'nün kuruluşu, Versay Barış Anlaşması'nın “Emek” başlığını taşıyan XIII. Bölümünde düzenlenmiştir. Anlaşmanın bu bölümünde, emeğin korunması ile ilgili ilkelere yer verilmiş; bu ilkeler arasında evrensel barışın ancak *sosyal adalet*e dayalı olarak kurulabileceği, *emeğin meta olarak değerlendirilmemesi* gereği belirtilmiştir. Ayrıca, çalışanların örgütlenme, yeterli ücret, günlük çalışmanın 8 saat, haftalık çalışmanın 24 saatle sınırlanması, haftalık dinlenme günü, kadın ve erkek çalışanlar için eşit değerde işe eşit ücret, yabancı işçilerin oturdukları ülkenin yurttaşlarıyla eşit muamele görmesi hakları ve her devletin yasa ve yönetmeliklerin uygulanmasını sağlayan bir iş teftişi idaresi kurması gereği, UÇÖ'nün kurucu ilkeleri arasında belirtilmiştir (m.427).¹⁴ Bu ilkeler, uluslararası düzeyde kabul edilen ilk insan hakları düzenlemeleri arasında yer alır. Bu düzenlemelerin de gösterdiği gibi, Birleşmiş Milletler'in (BM) kuruluşundan önce, 1919 Versay Barış Anlaşması ile sosyal haklar sözleşmeye dayanan haklar olarak uluslararası düzeye taşınmıştır.

1919'da UÇÖ'nün kuruluşu ile emek haklarının tanınması, işçi sınıfının sosyal hak taleplerinin bir kısmını hukuksallaştırmıştır. Ancak, Avrupa'da 19. yüzyılda yükselen işçi hareketlerinin sosyal hak talepleri daha geniştir: Çalışma hakkı, asgari ücret hakkı, fazla çalışma yasağı, işçilerin devlet hizmetinde istihdamı, yetimlerin, sakatların, yaşlıların devlet tarafından bakılma hakkı, parasız eğitim hakkı, bu sosyal hak taleplerinin başında gelmiştir.¹⁵ Bugünkü sosyal haklar anlayışının bir unsurunu oluşturan toplumsal hizmetlerden parasız yararlanma isteği, emekçilerin iş ve ücret taleplerine eşlik etmiştir. Eşit eğitim talebi, Fransız Devrimi'nden itibaren eşitlikçi hareketlerin gündeminde olmuştur. Fransız Devrimi'nin baldırı çıplaklarının bir belgesi olan 1796 tarihli Eşitlerin Manifestosu'nda “herkese eşit

¹¹ Bkz. *Gülmez, Mesut: Uluslararası Sosyal Politika*, Ankara: TODAİE Yayını, 2000, s.38-39.

¹² *Gülmez, Mesut: Uluslararası Sosyal Güvenliğin Evrensel Sefaleti*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, s.69.

¹³ Bkz. *Gülmez, Uluslararası Sosyal Politika*, s.52-53.

¹⁴ UÇÖ'yü kuran Versay Anlaşması'nda, adaletsiz çalışma koşullarının iyileştirilmesi için acil gereklilikler olarak sayılan örnekler arasında, işsizliğin önlenmesi, meslek hastalıkları ve iş kazalarına karşı işçilerin korunması, çocukların, gençlerin ve kadınların korunması, yaşlılık ve iş göremezlik sigortası, mesleki ve teknik eğitimin örgütlenmesi de belirtilmiştir (Bölüm XIII/I). Versay Barış Anlaşması'nın UÇÖ'nün kuruluşunu öngören “Emek” başlığını taşıyan XIII. Bölümü için bkz. <https://www.ilo.org/media/47361/download> (E.T. 04.06.2025).

¹⁵ Bkz. *Özdek*, “Sosyal Devletin Yükselişi ve Düşüşü”, s.199.

eğitim ve eşit yiyecek” talebinin yer alması,¹⁶ bugünkü eğitim hakkı ve gıda hakkının yolunu açan öncü adımlardandır. 1848’de Avrupa’da esen devrim rüzgarları içinde parasız eğitim, iş güvencesi yanında, bütün ulaşım araçları, kanallar, yollar, posta hizmetleri gibi toplumsal hizmetlerin devlet mülkiyetine geçirilerek devlet tarafından işletilmesi ve mülksüz sınıfların bu hizmetlerden karşılıksız yararlanması talep edilmiştir.¹⁷ O dönemlerde de, bugün olduğu gibi, yol, ulaşım, haberleşme gibi bazı toplumsal hizmetler özel kişiler tarafından kâr amaçlı olarak işletilmektedir ve bu hizmetlerdeki fiyat artışları isyanlara sebep olabilmektedir.¹⁸

19. yüzyılda işçi hareketlerinin yükselttiği sosyal hak talepleri, 20. yüzyıl başlarında ilk öncü hukuksal düzenlemelerle adım adım tanınmaya başlamıştır. Ancak sosyal hakların uluslararası hukukta gelişme süreci, esas olarak II. Dünya Savaşı sonrasında ivme kazanmıştır. Bir yandan, 1944’te Filadelfiya Bildirgesi ile UÇÖ’nün dayandığı temel ilkeler daha ileri götürülmüş ve UÇÖ sözleşmeleriyle emek haklarını düzenleme süreci hızlanmıştır. Diğer yandan, savaşın ardından 1945’te kurulan BM bünyesinde uluslararası insan hakları hukuku gelişme sürecine girmiştir. Bu yöndeki ilk adım olan İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHEB), kişisel ve siyasal hakların yanında sosyal, ekonomik ve kültürel hakları da içermiştir.¹⁹ İHEB’de tanınan sosyal haklar; sosyal güvenlik (m.22), çalışma, eşit değerde işe eşit ücret, adil gelir, sendika kurma ve sendikaya üye olma (m.23), dinlenme ve tatil (m.24), yeterli yaşam standardı (m.25), eğitim (m.26), kültürel yaşama katılma (m.27) haklarıdır.

Savaş sonrası ileri kapitalist ülkelerde gelişen sosyal devlet tipinin *sınıflararası uzlaşma* dönemini temsil etmesine paralel olarak, sosyal devletin unsurları olan sosyal haklar da bu uzlaşma döneminde gelişip serpilmiştir. İHEB’de sosyal hakların ilan edilmesi, bu uzlaşmanın yansıması niteliğindedir. Bu tarihsel konjonktürde, İHEB’nin hazırlık sürecinde BM’deki kapitalist ve sosyalist ülkelerin temsilcileri, kendi insan hakları anlayışlarına uygun bir haklar bildirisi ilan edilmesi için çaba göstermiştir. İHEB’nin formülasyonu sırasında farklı sistemler arasındaki görüş ayrılıklarının en belirgin biçimde ortaya çıktığı alanlardan biri, sosyal haklar olmuştur. En genel anlamda belirtmek gerekirse, sosyalist ülkeler sosyal hakların daha geniş ve güvenceli formüle edilmesinden yana bir tutum sergilerken, kapitalist ülkeler sosyal hakları daha zayıf ve muğlak biçimde tanımaktan yana olmuştur. Hatta bazı kapitalist devletler, sosyal hakların bildiride yer almasına da karşı çıkmıştır: Örneğin, İngiltere ve Avustralya temsilcileri, sosyal hakların İHEB’ye dahil edilmesine itiraz etmiştir.²⁰ ABD temsilcisi ise, sosyal hakların devlete yüklediği ödevlerin açıkça belirtilmesini istemeyerek sosyal hakların zayıf bir konumda bırakılması tutumunu benimsemiştir: İHEB’yi hazırlayan İnsan Hakları Komisyonu’nun Başkanı da olan ABD temsilcisi Eleanor Roosevelt, ABD’nin sosyal haklar bakımından devletin ödevinin belirtilmemesi görüşünde olduğunu açıkça

¹⁶ Bkz. *Bürkev, Yalçın / Özügürlü, Metin / Özdek, Yasemin / Elgür, Ersin Vedat (Ed.): Kuramsal ve Tarihsel Boyutlarıyla Hak Mücadeleleri*, Cilt II, Ankara: Notabene Yayınları, 2011, s.290-293.

¹⁷ Bkz. a.g.e., s.297.

¹⁸ Örneğin, 1830-40’lar İngiltere’inde yol geçiş parası tahsil eden gişeleri işleten kapitalist girişimcilerin geçiş fiyatlarını yükseltmesi, halkın isyan etmesine yol açmıştır. Bkz. *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, Cilt I, İletişim Yayınları, s.168.

¹⁹ Bu çalışmada “sosyal, ekonomik ve kültürel haklar” demeti, kısaca “sosyal haklar” olarak ifade edilmiştir. Sosyal, ekonomik, kültürel haklar demeti için yaygın kullanılan bir başka terim “refah hakları”dır (*welfare rights*).

²⁰ *Andreassen, Bård-Anders: “Article 22”, Gudmundur Alfredsson and Asbjørn Eide (Eds.), The Universal Declaration of Human Rights*, Netherlands: Kluwer Law International, 1999, s.466.

bildirmiştir.²¹ İngiltere temsilcisi ise, sosyal hakların gerektirdiklerinin ancak ülkenin mevcut kaynakları düzeyine uygun olarak karşılanabileceği görüşünü savunmuştur.²² Sonuç olarak, Evrensel Bildiri’de sosyal haklar ilan edilirken bu hakları gerçekleştirmek bakımından devletlerin üstlendiği yükümlülükler açıkça ve ayrıntılı biçimde tanımlanmadan bırakılmıştır.

İHEB taslağının hazırlanma sürecinde en zor ve tartışmalı konulardan biri, çalışma hakkının formüle edilmesi olmuştur. Tartışmalı olmasına rağmen, o dönemde çalışma hakkı olmaksızın bir insan hakları bildirisi düşünülmemeyeceği üzerine genel bir fikir birliği vardır.²³ Bu düşünceyle İHEB taslağında çalışma hakkına yer verilmiştir. Çalışma hakkı üzerine ideolojik görüş ayrılıkları ise, oldukça keskin biçimde ortaya çıkmıştır: SSCB, çalışma hakkı ile ilgili düzenlemede devletin iş sağlama ödevinin belirtilmesini, işsizlik durumunda devletin yüksek düzeyde bir sosyal güvenlik sağlamakla ödevli olmasını savunmuştur. ABD ise, çalışma hakkı üzerine sadece kısa ve genel bir madde yazılmasını tercih etmiştir. SSCB’nin çalışma hakkı konusundaki teklifi, Avrupa ve Latin Amerika devletlerinin sempatisini kazanmıştır. Sonuçta, yalnız ABD temsilcisi, çalışma hakkı formülasyonuna karşı oy kullanmıştır.²⁴ SSCB, devletin ödevlerinin eğitim hakkı konusunda da vurgulanmasından yana olmuştur; eğitimin bütün düzeylerinde devletin rolünün belirtilmesi görüşünü savunmuştur.²⁵ Ancak sosyalist ülkelerin devletin ödevleri konusundaki bu görüşleri etkili olamamış, sonuç olarak İHEB metninde devletin ödevleri tanımlanmamıştır. Devletin sosyal ve ekonomik konulardaki rolü üzerine ideolojik farklılıklar, devletin ödevlerinin muğlak bırakılmasına yol açmış,²⁶ sosyal haklar ile ilgili maddelerde “adil ve uygun”, “makul”, “yeterli” gibi muğlak ifadeler seçilmiştir.²⁷ İHEB’nin hazırlık sürecinde yaşanan bu tartışmalar,²⁸ sosyal hakların devlete yüklediği ödevlerin kapsamı, bu hakların program hüküm niteliğinde olup olmadığı, dava edilebilirliği, yargı organları tarafından uygulanabilir haklar niteliği taşıyıp taşımadığı gibi konularda günümüzde de süren tartışmaların başlangıç noktasında yer almaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası İHEB’nin hazırlandığı dönem, tam da sosyal devlet modelinin ileri kapitalist ülkelerde olgunlaşma sürecine girdiği dönemdir. Özellikle 1950’li yıllar gelişmiş kapitalizm dünyasında “Altın Çağ” olarak betimlenen, ekonomik açıdan olağanüstü büyümenin ve zenginleşmenin yaşandığı, yaşam koşullarının iyileştiği bir dönemdir.²⁹ Bu

²¹ A.g.e., s.473.

²² Eide, Asbjørn / Eide, Wenche Barth: “Article 25”, Gudmundur Alfredsson and Asbjørn Eide (Eds.), *The Universal Declaration of Human Rights*, Netherlands: Kluwer Law International, 1999, s.529.

²³ Samnøy, Åshild: “The Origins of the Universal Declaration of Human Rights”, Gudmundur Alfredsson and Asbjørn Eide (Eds.), *The Universal Declaration of Human Rights*, Netherlands: Kluwer Law International, 1999, s.14.

²⁴ A.g.e. s.20. SSCB temsilcisinin çalışma hakkı formülasyonunda “devletin tüm yurttaşlarına iş yaratmak için tüm gücünü kullanması ödevi”nin vurgulanmasına ilişkin önerisi reddedilmiştir. Bkz. Källström, Kent / Eide, Asbjørn: “Article 23”, Gudmundur Alfredsson and Asbjørn Eide (Eds.), *The Universal Declaration of Human Rights*, Netherlands: Kluwer Law International, 1999, s.494.

²⁵ Samnøy, a.g.e., s.19.

²⁶ Andreassen, a.g.e., s.475.

²⁷ Samnøy, a.g.e., s.15.

²⁸ İHEB’nin hazırlık ve kabul sürecindeki tartışmaların bir özeti için bkz. *United Nations Yearbook, 1948-1949*, s.524 vd. (digitallibrary.un.org).

²⁹ Bkz. *Hobsbawm, Eric: Kısa 20.Yüzyıl*, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996, s.299 vd.

koşullar, alt sınıfların da istihdamın artışı ve sosyal haklar aracılığıyla refahtan pay alabilmesini mümkün kılmıştır. Böylelikle, sosyal haklar düzenine geçilmesinin maddi ekonomik koşulları oluşmuştur. İHEB'nin hazırlık sürecinde yaşanan tartışmalardan da anlaşıldığı gibi, ABD ve diğer merkez kapitalist devletler, sosyal haklar bakımından devletin ödevlerini hukuksal güvence altına almaktan kaçınmıştır, ancak bu durum uluslararası hukukta sosyal hakların daha gelişkin biçimde tanınma sürecinin ilerlemesini engelleyememiştir. Bu olguda, Avrupa ülkelerinin bir kısmında sosyal devlet modelinin benimsenmesinin etkisi yanında, II. Dünya Savaşı sonrasında sayısı artan sosyalist ülkeler ile bağımsızlığını yeni kazanan eski sömürge ülkelerin BM'de oluşturdukları geniş blokun rolü yadsınamaz. Bu durumun sonucu olarak, uluslararası hukukta sosyal hakların tanındığı bir dizi uluslararası sözleşme hazırlanmış, uluslararası bir sosyal hukuk oluşmuştur. Bu sürecin İHEB'den sonraki ilk önemli adımı, BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin kabulüdür (1966). Sosyal hakları içeren diğer belli başlı BM sözleşmeleri arasında şunlar sayılabilir: Her Türlü Irk Ayrımcılığının Kaldırılması Uluslararası Sözleşmesi (1965), Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Kaldırılması Sözleşmesi (1979), Çocuk Hakları Sözleşmesi (1989), Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Üyelerinin Korunması Uluslararası Sözleşmesi (1990), Engelli Hakları Sözleşmesi (2006). Bölgesel düzeyde de sosyal haklar bir dizi uluslararası belgede kabul edilmiştir. Bu belgelerin başlıcaları şunlardır: Avrupa Sosyal Şartı (1961), Amerikan İnsan Hakları ve Ödevleri Bildirisi (1948), Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Alanında Ek Protokolü (1988), Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı (1981). Aynı zamanda, II. Dünya Savaşı sonrasında ulusal düzeyde sosyal hakları içeren anayasalar yaygınlık kazanmıştır. İlk örnekleri 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında görülen sosyal eğilimli anayasalardan sonra, sosyal haklarla ilgili ikinci büyük anayasal tanıma dönemi 1945 sonrasında açılmıştır.³⁰ 1961 Anayasası, bu anayasaların örnekleri arasındadır.

Sosyal hakların tanınması, yurttaşlık anlayışını da dönüştürmüştür. Artık yurttaşlık statüsü, sosyal hakları da içeren *sosyal yurttaşlık* biçimine evrilmiştir. Yurttaşlık anlayışındaki bu dönüşümü, T.H. Marshall sosyal haklar henüz gelişiminin başlangıcında iken 1950'de yazdığı *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* başlıklı eserinde,³¹ yurttaşlık haklarının son 250 yıllık evrimine dayalı olarak açıklamıştır. Bu erken tarihli eserde Marshall, yurttaşlığın tarihsel açıdan artık üç farklı hak grubunun bir araya gelmesiyle oluştuğunu belirtir: Bu hak grupları, medeni, siyasal ve sosyal hak gruplarıdır. Yurttaşlık hakları genişleyip evrim geçirdikçe, bir toplumun üyelerine hak ve ödev eşitliği temelinde tanınan yurttaşlık statüsü de dönüşmektedir. Marshall'ın açıklamasına göre, yurttaşlığın bu evrim sürecinde ilk aşamada 18. yüzyılda *medeni haklar* tanınmıştır; bu haklar bireysel özgürlük için gerekli haklardır -kişi özgürlüğü, ifade özgürlüğü, düşünce ve inanç özgürlüğü, mülkiyet hakkı ve adalet hakkı. İkinci aşamada, 19. yüzyılda *siyasal haklar* tanınmıştır; bu haklar seçme ve seçilme yoluyla siyasal iktidarın kullanımına katılımı sağlamıştır. Üçüncü aşamada ise, 20. yüzyılda *sosyal haklar* gelişmiştir; bu haklar, ekonomik refah ve güvenlik hakkından, sosyal mirastan pay alma hakkına ve uygar bir yaşam sürme hakkına kadar geniş bir hak dizisidir. Bu haklarla yakından ilgili kurumlar, eğitim sistemi ve sosyal hizmetlerdir.³² Marshall, sosyal hakların tarih içinde nasıl sosyal eşitliğe doğru dönüşüm yarattığını, eğitim alanından örnekendirir: 19. yüzyıl sonunda *laissez-faire* ilkesinden bir kopuşla, ilköğretimin hem parasız hem de

³⁰ Bkz. *Tanör, Bülent*: Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar, İstanbul: May Yayınları, 1978, s.176 vd.

³¹ *Marshall, T. H.*: Citizenship and Social Class, Cambridge: Cambridge University Press, 1950.

³² A.g.e., s.10-11.

zorunlu hale gelerek yaygınlaşması, 20. yüzyılda sosyal hakların yurttaşlığa dayalı olarak kuruluşunda ilk önemli adımdır.³³ Gerçekten de parasız ve zorunlu ilköğretim hakkı, yurttaşlığa bağlı olarak sosyal hakların nasıl sosyal eşitliği sağlayabileceğine iyi bir örnektir. Yurttaşlığı haklarla beraber düşünerek, hakların evrimine göre yurttaşlığın evrim çizgisini sergileyen Marshall, yurttaşlığın sosyal eşitliğe yöneldiğinin altını çizer. Her hak grubuyla beraber, eşitliğin kapsamı biraz daha genişlemiştir. Evrim, daha fazla eşitliğin sağlanması yönünde olmuştur. Elbette, kapitalist sistem içinde yurttaşların sosyal haklara sahip olması, sınıf yapısını ortadan kaldırmamıştır. Bununla birlikte sosyal haklar sosyal eşitsizlikleri hafifletmiş, en alt tabakaların yaşam seviyesini yükseltmiştir. Sosyal hakların eşitlikçi potansiyeli, kapitalist sınıf sistemini de değişime zorlamıştır. Ancak, sosyal haklar ile kapitalist sistemin çelişkili birlikteliğinin gerilimli bir ilişki olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Bu nedenle de 21. yüzyılda yaşandığı gibi, eşitlikçi sosyal güçlerin toplumsal mücadelesi geri çekildiğinde *laissez-faire* ilkesi geri gelebilmekte ve sosyal haklar kaybedilmektedir. Emek güçlerinin bastırılmasına ve kapitalist sınıf egemenliğinin güçlenmesine paralel olarak, yurttaşlık statüsü de eski eşitsizlikçi biçimlerine doğru gerilemektedir.

20. yüzyılda sosyal yurttaşlığın kazanılması, piyasanın sınırlanması yoluyla olmuştur. Liberal devletten farklı olarak sosyal devlet, toplum yararına piyasaya müdahale eden bir ekonomik politikaya dayanır. Bu doğrultuda sosyal devletler, emek piyasasını düzenleyerek çalışma ilişkilerini emeği koruyucu kurallara bağlamış, istihdamı ve ücretleri arttırmış, kamu harcamalarını yükseltmiş, sosyal hizmetleri geliştirmiştir. Milli gelir içinde ciddi biçimde artan vergi oranlarıyla devletin eğitim, sağlık ve emeklilik sistemi harcamaları finanse edilmiştir.³⁴ Gelişen kamu hizmetlerinden yurttaşların sosyal hakları aracılığıyla yararlanması, para ilişkilerini sınırlamıştır. Parasız sunulan kamu hizmetleri, bireylerin ihtiyaç duyduğu hizmetlere piyasada alım-satım ilişkisi kurmadan erişmesini sağlamıştır. Bu durumun ise, metalaşmayı sınırlayan bir etkisi olmuştur: Sosyal hakların metalaşmayı sınırlandırıcı bir boyutu, bireylerin ihtiyaç duydukları (eğitim, sağlık gibi) temel sosyal hizmetleri piyasadan satın almadan, parasız olarak bu hizmetlerden yararlanmalarının mümkün kılınmasıdır. Metalaşmanın sınırlanmasının diğer boyutu ise, hayatta kalabilmek için emek gücünü satmaktan başka çaresi olmayan geniş kesimlerin emek gücünü satmadan da, sosyal hakları sayesinde yaşamlarını sürdürebilme olanağına kavuşmalarıdır: İşsizlik sigortası, hastalık sigortası ve emeklilik hakkı, emek gücünün meta niteliğini sınırlayan sosyal hak örnekleridir. Sosyal hakların kapitalist sistemde yarattığı değişim, emeğin meta biçimini sınırlayıcı bu niteliğine dayanır.

Emek gücünün piyasada alınıp satılabilir bir meta haline gelmesi, kapitalizmi karakterize eden bir özelliktir; “özgür” emekçilerin bir sınıf olarak ortaya çıktığı kapitalizmin tarihsel koşullarında, ücret ilişkisiyle, emek gücü kapitalist tarafından satın alınabilecek bir metaya indirgenmiştir. Sosyal hakların kapitalizmin bu temel özelliği bakımından yarattığı değişim, emeğin meta olmaktan çıktığı alanlar yaratmasıdır ve aynı zamanda insani ihtiyaçların piyasa dışında da karşılanabilmesini sağlamasıdır; bu anlamda sosyal haklar metadışılaştırma

³³ A.g.e., s.26.

³⁴ Bkz. *Piketty, Thomas: Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital*, Çev. Hande Koçak, 6. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2024, s.511-516. Piketty, 20. yüzyıldaki “vergi devrimi”nin sosyal devleti finanse ettiğini belirtmektedir. Sosyal devletin vergi gelirlerinin büyük oranda işçi sınıfından tahsil edildiğini gösteren bir çalışma için bkz. *Shaikh, Anwar: “Who Pays for the “Welfare” in the Welfare State? A Multicountry Study”*, Social Research, Vol.70, No.2, Summer 2003, s.531-550.

kapasitesine sahiptir. Sosyal hakların *metadışılaştırma (decommodification)* kapasitesi, Esping-Andersen tarafından kuramlaştırılmıştır.³⁵ Esping-Andersen'e göre, sosyal hakların temel kriteri, insanlara saf piyasa güçlerinden bağımsız yaşam standartlarını sağlama derecesidir.³⁶ Sosyal haklar emeğin meta statüsünü azaltır, ancak bu durum emeğin meta niteliğine tümüyle son verdiği anlamına gelmez. Metadışılaştırma, bireylerin ya da ailelerin piyasadan bağımsız olarak sosyal olarak kabul edilebilir bir yaşam standardına erişebilme derecesini ifade eder. Sosyal devlet döneminde en önemli üç metadışılaştırıcı sosyal refah programı; emeklilik, hastalık ve işsizlik durumlarındaki sosyal güvenceler olmuştur. Bu güvenceler bakımından en yüksek metadışılaştırma İskandinavya ülkelerinde, en düşük düzeyde ise Anglosakson ülkelerinde gerçekleşmiştir.³⁷

Marshall'ın sosyal hakların yurttaşlığı dönüştüren karakterini açıklaması gibi, Esping-Andersen'in sosyal hakların metadışılaştırıcı kapasitesini kavramsallaştırması da, sosyal hakların piyasadan bağımsızlaştırıcı, para ilişkilerini zayıflatıcı kapasitesinin, dolayısıyla eşitlikçi özünün anlaşılmasına katkıda bulunmuştur. Sosyal haklar, bireyleri kapitalizmde ortaya çıkan yaşlılık, hastalık, işsizlik gibi sosyal risklere karşı koruma altına almış ve emeğin yeniden üretimi için gerekli temel ihtiyaçların piyasadan bağımsız olarak elde edilebilmesini bir ölçüde sağlamıştır. Bu işlevleriyle sosyal haklar, emek üzerindeki sermaye hakimiyetini sınırlayıcı bir rol oynamıştır.³⁸ Ancak sosyal hakların 20. yüzyılda beraberinde getirdiği *metasızlaştırma* dalgasının ardından, içinde yaşadığımız 21. yüzyıl halen bir *yeniden metalaştırma* dalgasına sahne olmaktadır. Nasıl ki, 19. yüzyılda piyasa sistemi, toplumu ve insanı koruyan geleneksel yapıları, düzenlemeleri yıkarak yayıldıysa,³⁹ son 45 yıllık dönemde de piyasa sistemi dizginlerinden kurtulmuş ve sosyal hakları yıkarak ilerleyen bir yeniden metalaştırma süreci başlamıştır.

III. NEOLİBERAL YILLAR: SOSYAL HAKLARIN YIKIMI

1980'lerden itibaren dünyada egemen olan neoliberal politikalar, sosyal hakların geriletildiği bir dönemi başlatmıştır. Türkiye dahil pek çok ülkede son 45 yıllık dönem boyunca sermaye güçlerinin programı olarak uygulanan bu politikalar, emek sınıfının geçmiş dönemlerde elde ettiği kazanımların altını adım adım oyarak sınıflararası ilişkilere yeni bir biçim vermiştir. Neredeyse yarım asıra yaklaşan bir uygulama sürecinden sonra bugün vardığımız nokta, tüm dünyada eşitsizliklerin artması, emek güçlerinin 20. yüzyıldaki kazanımlarının büyük ölçüde elinden alınması ve kapitalist sistemin giderek daha fazla vahşi kapitalizm koşullarına benzerlik göstermesidir.

³⁵ Bkz. *Esping-Andersen, Gøsta: The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Great Britain: Princeton University Press, 1990. Esping-Andersen, metadışılaştırma (decommodification) kavramının K. Polanyi'den esinlenilerek, C. Offe tarafından geliştirildiğini belirtmektedir. Bkz. *Esping-Andersen, Gøsta: "Toplumsal Riskler ve Refah Devletleri"*, Ayşe Buğra / Çağlar Keyder (Der.), Sosyal Politika Yazıları, Çev. Burcu Yakut-Çakar / Utku Barış Balaban, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s.49.

³⁶ *Esping-Andersen, The Three Worlds of Welfare Capitalism*, s.3.

³⁷ Bkz. a.g.e., s.50 vd.

³⁸ *Arın, Tülay: Kriz, Devlet, İktisat ve Sosyal Güvenlik Politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.232.

³⁹ 19. yüzyılda piyasa sisteminin yayılışının bir anlatımı için bkz. *Polanyi, Karl: Büyük Dönüşüm*, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.

Boratav, neoliberal dönüşümleri özünde ‘sermayenin sınırsız tahakkümünü yerleştirme girişimi’ olarak adlandırmaktadır.⁴⁰ Harvey de, neoliberalizmi emek güçlerine karşı kapitalist sınıfın iktidarını sağlamlaştırma ve merkezileştirme amaçlı bir proje olarak değerlendirmektedir.⁴¹ Gerçekten de, neoliberal yıllar boyunca, sermayenin çıkarları halkın çıkarlarına baskın gelmiş, halkın yoksullaşması pahasına sermaye kesimini kayıran ve daha fazla sermaye biriktirmesinin yolunu açan politikalar uygulanmış, toplumsal refah hiçe sayılmıştır. Sonuç, sınıfsal kutuplaşmanın derinleşmesi, her yerde milyarlarların ortaya çıkması, küresel zenginler sınıfının (*plütokrasi*) yükselişe geçmesi, en üstteki %1’lik kesimin geriye kalan %99 aleyhine zenginleşmesidir. Piketty’nin tahminlerine göre, 2010’lu yılların başında, en üst %1’lik kesim dünyadaki toplam servetin yaklaşık %50’sine sahiptir, dünya nüfusunun en yoksul %50’lik kesiminin küresel servet dağılımından aldığı pay ise %5’in altındadır.⁴² 1980’lerden bu yana, küresel servet küçük bir azınlığın elinde giderek yoğunlaşırken, dünya nüfusunun büyük kısmı daha da yoksullaşmıştır. Oxfam, 2023’te dünya nüfusunun %46’sının (3 milyardan fazla insan) küresel yoksulluk düzeyinin altında, günde 6.85 dolardan az bir gelire yaşadığını belirtmektedir.⁴³ Değişimi yalnız ekonomik iktidarın yoğunlaşması olarak düşünmemek gerekir; servet yoğunlaşması aynı zamanda siyasal iktidarları da dönüştürmekte, zenginlik ve siyasal güç yoğunlaşması bir arada ilerlemektedir. Hükümetlerin eşitsizliklere karşı toplumsal rıza üretme kapasitesini yitirmesi ve sermaye birikiminde zor yöntemlerinin ağırlık kazanması, siyasal rejimlerin liberal demokrasiden otoriterliğe kaymasının da ana nedenleridir.

1970’li yıllarda Pinochet diktatörlüğü altındaki Şili’de ilk denemeleri yapılan neoliberal politikalar, 1980’lerin başında ABD’de Reagan ve İngiltere’de Thatcher hükümetleri döneminde uygulamaya girmiş, IMF ve Dünya Bankası tarafından Güney ülkelerine empoze edilerek küresel düzeye yayılmıştır. Bu politikalarla kamusal varlıklar özel sermayedarlara ve şirketlere devredilmiş, tarım ve gıda tekellerinin, maden şirketlerinin çıkarları için kırsal nüfus geçim araçlarından ve topraklarından koparılmış, kamusal hizmetler piyasaya açılarak ticarileşmiş ve metalaştırılmış, çalışma rejimi emek sömürsünü yoğunlaştıracak biçimde yeniden düzenlenmiştir. Neoliberal program 20. yüzyılın sosyal devlet yapısını ortadan kaldırmayı hedeflemiş ve bunu son on yıllar boyunca gerçekleştirmiştir. Sosyal devlet kazanımlarının tasfiye sürecine girilmesiyle beraber, sosyal devletin unsurları olan sosyal haklar da büyük ölçüde yıkıma uğramıştır.

A. Sermaye Birikiminde Zor Yöntemlerinin Kullanılması

Neoliberal dönem, sermaye birikiminde piyasa-dışı zor yöntemlerinin ağırlık kazandığı bir dönemdir. Zora dayalı yöntemlerin kullanılmasında, meşru şiddet tekeli elinde bulunduran devletin gücü öne çıkmıştır: Kamu malları ve hizmetleri, araziler, kârlı devlet işletmeleri, doğal zenginlikler özel kişilere transfer edilirken, kırsal nüfusun topraklarına ve kaynaklarına el konulurken, sosyal devlet kazanımları tasfiye edilirken, sermaye her zaman devletin zor kullanma yetkisinden yararlanmışır. Devlet gücüne dayalı zor yöntemleri kapitalizmin tarihinde her zaman kullanılmıştır, ancak bu yöntemler bazı dönemlerde ağırlık

⁴⁰ Boratav, *Korkut*: Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye, 2. Baskı, İstanbul: Yordam Kitap, 2010, s.311.

⁴¹ Harvey, *David*: Neoliberalizmin Kısa Tarihi, Çev. Aylin Onacak, 2. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015, s.1.

⁴² Piketty, a.g.e., s.471.

⁴³ Oxfam: Multilateralism in an Era of Global Oligarchy, 23 Eylül 2024, s.2, <https://www.oxfam.org/en/research/multilateralism-era-global-oligarchy> (E.T. 01.08.2025).

kazanmaktadır. Neoliberal dönem de, zor yöntemlerinin etkin biçimde devreye girdiği, sermaye birikiminde baskın hale geldiği bir dönem özelliğini göstermektedir.

Günümüzde sermaye birikim sürecinde zora ve şiddete dayalı yöntemlere yoğun biçimde başvurulması, Marx'ın ilkel birikim (*primitive accumulation*) kavramını yeniden canlandırmıştır. Marx, kapitalizmin doğuş sürecinde zor yöntemlerinin kullanılmış olmasını, - ilk sermayeyi ve proletaryayı yaratan süreç anlamında- *ilkel birikim* kavramıyla çözümlenmiştir.⁴⁴ İngiltere'de 15. yüzyıl sonunda başlayıp 18. yüzyıl sonuna kadar süren halkın zorla mülksüzleştirilmesi sürecini, bir dizi yağma ve gasp yöntemiyle kırsal nüfusun topraklarından koparıldığı bir ilkel birikim süreci olarak açıklayan Marx, bu süreç içinde servetin belli ellerde merkezileştiğini belirtir. Büyük toprak sahipleri, geçimlik üretim yapan köylülerin topraklarına ve ortak topraklara el koyarak bu toprakları özel mülkiyetleri haline getirmiş, topraklarından atılan ve geçim aracından yoksun kalan mülksüzleştirilmiş köylüler ise kapitalizmin proletaryasına dönüşmüştür. Marx, zora dayanan ilkel birikim yöntemleri arasında, sömürgeleştirme, köleleştirme, halka ödettirilen kamu borçları, ağır vergiler, devlet mülkünün hileli yollarla ele geçirilmesi, ortak toprakların çalınması ve özel mülkiyet haline getirilmesi gibi bir dizi yöntemi dile getirir. Bu uygulamaların her birinin ortak özelliği, devlet gücünün kullanılmasına dayanmalarıdır.⁴⁵ Marx, ilkel birikim yöntemlerini kapitalizmin doğuş süreci bağlamında açıklamıştır, Rosa Luxemburg ise bu yöntemlerin süreklilik taşıdığını ve yerleşik olduğunu savunmuştur: Luxemburg, modern sömürgecilik siyasetiyle ilkel birikim yöntemlerinin devam ettiğini vurgulamıştır; sermayenin tüm dünyanın doğal kaynaklarına ve emek gücüne ihtiyaç duyduğunu, bu nedenle geçimlik ekonomileri tahrip ederek mülksüzleşmiş ve işçileşmiş kitleler yaratmaya, kuvvet kullanmaya, sömürgeleştirmeye, militarizme duyduğu daimi ihtiyacın altını çizmiştir.⁴⁶

Marx'ın vurguladığı ilkel birikim mekanizmaları, neoliberal dönemde yeniden tartışmaya açılmıştır. Rosa Luxemburg'un görüşlerini izleyen kuramcılar, ilkel birikimin sürekliliği tezini yeni katkılarla geliştirmiştir. Bu tartışmaların son dönemde canlanmasının nedeni, Marx'ın ilkel birikim yöntemleri olarak belirttiği zora ve şiddete dayalı uygulamalar ile neoliberal uygulamalar arasındaki açık benzerliklerdir. Gerçekten de, neoliberal dönemde kamusal varlıklara özelleştirmelerle el konulması, küçük üreticilerin topraklarından, evlerinden atılması ve geçim araçlarını yitirmesi, doğanın metalaşması gibi vahşi uygulamalar, Marx'ın ilkel birikim sürecine ilişkin olarak belirttiği politikalara çok benzemektedir. Bu benzerlikleri vurgulayan yazarlardan Harvey, neoliberal dönemdeki uygulamaları *mülksüzleştirme yoluyla birikim* adıyla kavramsallaştırmıştır. Harvey, Marx'ın ilkel birikim olarak ele aldığı pratiklerin neoliberal dönemde devam ettiğini ve yayıldığını belirtir; özelleştirmeleri, metalaştırmayı, doğanın yağmalanmasını, kredi sistemini, mali sermaye araçlarıyla yapılan spekülasyon saldırıları vb., mülksüzleştirme yoluyla birikim uygulamaları kapsamında değerlendirir.⁴⁷ İlkel birikimin kapitalist birikim sürecinin bir parçası olduğunu, devamlı yinelenen bir olgu olduğunu düşünen Federici de, bugünkü

⁴⁴ Bkz. *Marx, Karl*: Kapital, Birinci Cilt, Çev. Alaattin Bilgi, 2. Baskı, Sol Yayınları: Ankara, 1978, s.729 vd.

⁴⁵ A.g.e., s.770.

⁴⁶ *Luxemburg, Rosa*: Sermaye Birikimi, Çev. Tayfun Ertan, 2. Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 2004, s.278-282.

⁴⁷ *Harvey, David*: Yeni Emperyalizm, Çev. Hür Güldü, İstanbul: Everest Yayınları, 2004, s.114 vd.; Neoliberalizmin Kısa Tarihi, s.168 vd.

küreselleşmeyi ilkel birikimin küresel ölçekte dayatılması olarak görmektedir ve bugün ilkel birikimin gezegenin her yerinde kalıcı bir süreç haline geldiği görüşünü savunmaktadır.⁴⁸

Bir dizi zor yöntemiyle sermaye birikimini sağlamaya yöneldiği için, neoliberal stratejinin bir ilkel birikim stratejisi olarak analiz edilmesi son derece yerindedir. Neoliberal küreselleşme döneminde milyonlarca insanı yerinden eden, dünya genelinde kitlesel, devasa ölçekli yeni bir ilkel birikim dalgası yaşanmıştır ve bu süreç halen devam etmektedir. Robinson'un haklı olarak belirttiği gibi, bu yeni ilkel birikim dalgası bir *insanlık krizine* yol açmıştır.⁴⁹ Kapitalizm doğası gereği, sürekli, dünyanın hep daha büyük kısmını metalaştırarak yoğun bir genişlemeden geçmek zorundadır, devlet şiddetinin artmasının ardında, yeni alanların metalaşma sürecine zorla açılması ihtiyacı vardır.⁵⁰ Emek mücadelesinin 20. yüzyılın sonlarındaki zayıflığı, sermayenin sürekli metalaştırmaya doğru yapısal eğilimini zor yoluyla gerçekleştirebileceği bir tarihsel konjonktürü yakalamasını mümkün kılmıştır. Son on yıllar boyunca sosyal hakların süregelen çöküş sürecinin arkasındaki temel dinamik burada yatar. Bir başka deyişle, sosyal hakların 20. yüzyılda kazanılması nasıl emek mücadelesinin yükselişinin bir sonucu olmuşsa, 21. yüzyılda sosyal hakların yitirilişinin ardında da emek sınıfının mücadelesindeki gerilemenin payı belirleyicidir.

B. Ortak Varlıklara El Konulması, Piyasalaştırma, Metalaştırma

Halkın ortak varlıklarının ve zenginliklerinin özel ellere geçmesine yönelik özelleştirme dalgası, 20. yüzyılın sonlarından itibaren dünyaya yayılmıştır. Özelleştirmelerle kamusal varlıklar özel kişilere transfer edilmiş, kamu hizmetleri alanından devlet geri çekilmiş ve toplumsal hizmetler şirketlerin kâr alanı haline getirilmiştir. Bu sürecin en çarpıcı örnekleri, eski sosyalist coğrafyada yaşanmıştır: Bu ülkelerde “piyasa sistemine” geçiş sürecinde, halkın ortak mülkiyetindeki varlıklar üzerinde özel mülkiyet kurulmuş, müşterekler yağmalanmış ve yeni bir kapitalist sınıf gelişmiştir. Kapitalist ülkelerde ise, 20. yüzyılda devletleştirilmiş işletmeler ve kamusallaştırılmış hizmetler yeniden kapitalist sınıfa doğru el değiştirmiştir.

Neoliberalizmin en önemli unsurlarından olan özelleştirmeler, Güneyli ve Kuzeyli ülkelerde yaygın biçimde uygulanmıştır. Devlete ait işletmeler, araziler, doğal kaynaklar, ormanlar, madenler, limanlar özel kişilere satılmış ya da işletme hakkı verilmiş; su, elektrik, haberleşme, telekomünikasyon, ulaşım gibi her türden kamu hizmeti piyasaya açılmıştır. İlköğretimden üniversitelere kadar tüm eğitim süreçlerinde devlet tekeli terkedilmiş, sağlık hizmetleri, kültür hizmetleri, emeklilik sistemleri özelleştirilmiş, bu sektörler kâr kriterine göre davranan kapitalistlere bırakılmıştır. Hatta devletlerin güvenlik ve cezalandırma işlevleri ve orduları bile, özel cezalandırma şirketlerinin ve özel askeri şirketlerin ortaya çıktığı günümüzde bir dereceye kadar özelleştirilmiştir.

⁴⁸ *Federici, Silvia*: Dünyayı Yeniden Efsunlamak: Müşterekler Siyaseti ve Feminizm, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2023, s.38-41. Neoliberal küreselleşmeyi bir ilkel birikim süreci olarak değerlendiren kapsamlı bir literatür oluşmuştur. Bu konuda bir seçki için örneğin bkz. *Göztepe, Özyay (Ed.)*: İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracağı, İstanbul: Notabene Yayınları, 2014. Rosa Luxemburg'un tahlilini genişleten, kadınları, sömürgeleri ve doğayı sürekli ilkel birikim sürecinin ana hedefi olarak değerlendiren bir çalışma için bkz. *Mies, Maria / Bennholdt-Thomsen, Veronika / von Werlthof, Claudia*: Son Sömürge: Kadınlar, Çev. Yıldız Temurtürkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s.17.

⁴⁹ *Robinson, William I.*: Küresel Polis Devleti, Çev. Akın Emre Pilgir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022, s.35 vd.

⁵⁰ A.g.e., s.39.

İnsanların müşterek kullandığı ve yararlandığı toplumsal varlıkları ve hizmetleri özel mülkiyet konusuna dönüştürerek, ödenecek bir fiyatı olan, alınıp satılabilir kılan metalaştırma süreci, sosyal hakların yıkımını da beraberinde getirmiştir. Parasız eğitimin gündemden düşmesi, yoksul kesimler için kamusal eğitim hakkını tarihe karıştırmıştır. Aynı biçimde, sağlık hizmetlerinin piyasada alınıp satılabilir bir meta haline gelmesi, nüfusun dar gelirli büyük kısmı için sağlık hizmetlerini ulaşılabilir bir hak olmaktan çıkarmıştır. Dolayısıyla, sosyal devletlerin ayırt edici özelliği olan eğitim ve sağlık hizmetlerinin metadışı niteliğinden söz etme olanağı artık kalmamıştır, tersine eğitim ve sağlık yeniden metalaştırılan en önde gelen toplumsal hizmet alanları olmuştur. Sosyal devleti karakterize eden emeklilik sistemi de özelleştirilmiş, sermaye için yeni bir birikim alanına dönüşmüştür: Emeklilik sisteminin özelleşmesiyle, çalışanların ücretlerinden kesilen primlerle sağlanan tasarrufların özel sigorta şirketlerince yönetilmesi, işletilmesi, mali piyasalarda yatırım fonu olarak kullanılması mümkün kılınmıştır. Sosyal güvenlik primlerinin şirketlere aktarılması için, çalışanların özel emeklilik sistemine katılımı bir dizi ülkede zorunlu tutulmuştur.⁵¹ Devletlerin de teşviki ve zorlayıcılığıyla, birçok ülkede kamusal sosyal güvenlik sisteminin yerini özel emeklilik sigortası almıştır. Böylece, sosyal devletlerin en önemli özelliklerinden biri olan, emeklilik hakkının metadışılaştırıcı karakteri sona ermiş, emeklilik piyasadan satın alınan bir metaya dönüşmüştür. Yurttaşları sosyal risklere karşı devletin koruması ve sosyal güvence sağlaması amacının değil, kâr güdüsünün belirlediği özel emekliliğe dayalı bir sistemde sosyal güvenlik hakkı da tasfiye edilen haklar arasına katılmıştır.

Eğitim, sağlık, emeklilik gibi sosyal devleti karakterize eden sosyal hakların yerini özel sağlık, özel eğitim, özel emeklilik sistemlerinin alması, en temel insani ihtiyaçların metalaştırıldığını gösteren bir olgudur. Diğer sosyal haklar yönünden de durum benzerdir. Örneğin, gayrimenkulün aşırı metalaştırılması, barınma hakkının ağır biçimde ihlaline yol açmaktadır. Günümüzde, bütçelerine uygun konut bulamayan insan sayısının 1 milyardan fazla olduğu tahmin edilmektedir.⁵² Barınma sorununun temelinde, konutun giderek daha fazla finansal birikim aracı haline gelmesi yatmaktadır. Günümüzün finansallaşmış küresel ekonomisinde, gayrimenkul sermayesinin sanayi sermayesi karşısında ağırlığı artmıştır.⁵³ Gayrimenkul sektörü dünya çapında devasa bir sektör haline gelmiş ve giderek büyük finans şirketleri tarafından kontrol edilme sürecine girmiştir. Öyle ki, büyük şirketlerin kitlesel konut alımları sonucu, konut sektörünün kontrolü bazı kentlerde büyük şirketlere geçmeye başlamıştır.⁵⁴ Konut sektörünün barınma ihtiyacından giderek koparılması ve konutun daha önce hiç olmadığı kadar meta haline gelmesiyle, konutlar seçkinlerin elinde tekelleşme sürecine girmiştir. Bugünkü küreselleşmiş konut krizinin arkasında, bu gerçekler yatmaktadır. İnsanların temel ihtiyaçlarından olan barınma sorununu çözmek yerine gayrimenkul sermayesinin çıkarlarının peşinden giden neoliberal iktidarlar ise, gayrimenkul piyasasını kuralsızlaştırarak bu sürece katkıda bulunmaktadır: ABD ve İngiltere’de olduğu gibi bazı ülkelerde hükümetler kira düzenleme rejimlerini kaldırmış, devletin mülkiyetinde veya

⁵¹ Örneğin, Türkiye’de özel emeklilik sistemi 2001’de çıkarılan 4632 Sayılı Yasa ile başlatılmıştır. 2016’da 6740 Sayılı Yasa ile yapılan değişiklikle, çalışanların bireysel emeklilik sistemine otomatik katılımı kabul edilmiş ve çalışanların prime esas kazancının %3’ünün “katkı payı” olarak özel emeklilik şirketlerine aktarılması kuralı getirilmiştir. Çalışanların, özel emeklilik sistemine dahil edildiği bildirildikten itibaren 2 ay içinde sistemden çıkma hakkı (çayma hakkı) tanınmıştır (4632 Sayılı Yasa, Ek m.2).

⁵² *Madden, David / Marcuse, Peter: Aşırı Metalaşma Çağında Konutu Savunmak*, Çev. Şerife Geniş, Ankara: İdealkent Yayınları, 2021, s.11.

⁵³ A.g.e., s.15.

⁵⁴ A.g.e., s.37-38.

kontrolünde olan konutları özelleştirmiş, sosyal konutları satmış ve özel mülk haline getirmiştir.⁵⁵ Konut hakkını yok sayan bu koşullar, günümüzde evsizlerin sayısındaki patlamanın ve barınma hakkı mücadelelerinin her yerde belirmesinin temel nedenidir.

Konutun barınma ihtiyacını karşılamaya yönelmesi gerekirken, sermaye birikiminin bir alanı haline getirilerek aşırı metalaşması, Türkiye’de de yaşanan bir süreçtir. Tıpkı dünyanın birçok ülkesinde on yıllardır kentsel dönüşüm, yenileme, imar projeleri gibi uygulamalarla insanların yerinden edilmesi gibi, ülkemizde de 2000’li yıllarda kentsel rantı arttırma ve ranta el koyma hedefli sermaye politikaları yürürlüktedir. Çeşitli kentlerde yürütülen kentsel dönüşüm projelerinin kazanan tarafı yüksek kârlar sağlayan özel şirketler, kaybeden tarafı ise evlerinden olan, mülksüzleşen mahalle sakinleridir. Genellikle gecekondu bölgelerinde yürütülen kentsel dönüşüm projeleri, her ne kadar “konut edindirme” amacına yönelmiş gibi sunulsa da, gerçekte toprağa ve ranta el koyma projeleridir. 15-20 yıl vadeli borçlandırılan, çoğunlukla bu borcu ödeyemeyen, mahallesinden tahliye edilen, evi yıkılan insanlar, konut edinmek bir yana, varolan yaşam alanlarını da yitirmektedir. Dolayısıyla, rant odaklı projeler insanların mevcut konutlarının da yokolmasına neden olduğundan, konut hakkını ihlal eden uygulamalar olduğu şüphesizdir.⁵⁶ Gerçekte, kentsel dönüşüm projeleri, ülkemizdeki mülksüzleştirme sürecinin bir parçasıdır. Mülksüzleştirme, yalnız kentsel arazilere el koyarak değil, aynı zamanda kırsal arazileri, tarım arazilerini, hazine arazilerini ve doğal çevreyi de kapsamına alarak, hem insanları yerinden etmekte, hem de doğayı tahrip etmektedir.

Türkiye’de neoliberal yıllarda devlet eliyle sermaye yararına uygulanan mülksüzleştirme politikalarının önemli parçalarından biri, topraklar üzerindeki mülkiyet veya kullanım hakkı transferleriyle ülke topraklarının bir grup sermaye kesimine doğru el değiştirmesidir. Topraklara el koymanın bir boyutu, kamu toprakları üzerinde özel mülkiyet kurulması ya da kullanım hakkı elde edilmesidir. Köy arazileri, tarım arazileri, ormanlar, yaylalar, meralar gibi kamu malı topraklar, çeşitli sermaye yatırımları için kullanıma açılmakta ya da doğrudan satılmaktadır.⁵⁷ Yasalarla Hazine arazilerinin satışına izin verilmiş, ayrıca Hazine’ye tescil edilen mera, yaylak, otlak, orman gibi araziler de satışa çıkarılarak özelleştirilmiş ya da kiralama, işletme hakkı devri gibi yollarla ticarileştirilmiştir.⁵⁸ Köy halkının müşterek yararlandığı kamusal toprakların özelleştirilmesine, HES projeleriyle derelerin, akarsuların özelleştirilmesi eşlik etmektedir. Şirketlerin 49 yıllığına kullanım hakkını aldığı dere

⁵⁵ A.g.e., s. 34.

⁵⁶ Kentsel dönüşüm projeleri üzerine geniş bir literatür bulunmaktadır. Kentsel dönüşümün toplumsal sonuçlarını eleştirel olarak değerlendiren bir alan araştırması örneği için bkz. *Kılıç, Taner / Hardal, Seçkin*: “İstanbul’da Kentsel Dönüşüm Projelerinin Genel Bir Eleştirisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 62, 2019, s.347-355.

⁵⁷ Orman, mera, otlak, kıyı gibi kamusal alanların giderek artan oranda inşaat, turizm, enerji, madencilik gibi sektörlerde sermaye yatırımlarına açılması, bu konudaki anayasal kurallara açık aykırılık oluşturmaktadır. Örneğin, Anayasa’nın 169. maddesine göre “devlet ormanlarının mülkiyeti devrolunamaz. Devlet ormanları (...) devletçe yönetilir ve işletilir”; 43. maddesine göre “kıyıları, devletin hüküm ve tasarrufu altındadır” ve kıyılardan yararlanmada kamu yararı gözetilir; 45. maddesine göre “devlet, tarım arazileri ile çayır ve mer’aların amaç dışı kullanılmasını ve tahribini önlemekle” görevlidir. Bu anayasal kuralları gözardı eden uygulamalar, AKP iktidarının anayasayı tanımayan pratiğinin örnekleri arasında yer alır.

⁵⁸ Kamu arazilerinin özelleştirilmesi sürecinde 1990’lardan bu yana yapılan yasal değişikliklerin bir incelemesi için bkz. *Mutioglu Özkesen, Melek*: *Toprakları Kapatmak: Kamu Arazilerinin Özelleştirilmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022, s.133 vd.

parçalarının sayısı günden güne artmış ve ülkenin her yerine yayılmıştır.⁵⁹ Köylülerin ortak topraklarının, ormanların,⁶⁰ su kaynaklarının, doğal yaşam alanlarının özelleştirilmesi, kırsal nüfusun yaşam çevresini ve geçim yollarını tüketerek köylülüğün tasfiyesine yol açmaktadır.⁶¹ Neoliberal dönemin başlangıcında tarımdaki dönüşümle başlayan köylü nüfusun geçim araçlarından koparılma süreci, günümüzde doğanın ve toprağın sömürgeci bir mantıkla metalaştırılmasıyla giderek ivme kazanmıştır. Dünyanın birçok yerinde kırsal nüfusun karşı karşıya kaldığı bu yıkım süreci, köylü hakları mücadelesinin yükselişini de tetiklemektedir. Bu mücadelenin bir ürünü olarak BM Genel Kurulu 17 Aralık 2018’de, *BM Köylülerin ve Kırsal Alanlarda Çalışan Diğer Kişilerin Hakları Bildirisi*’ni kabul etmiştir. Bu Bildiri, köylülerin maruz kaldığı bugünkü haksızlıklara karşı köylülerin haklarını formüle etmektedir. Bildiriye göre, örneğin köylüler, topraklarını ve içindeki su kaynaklarını, kıyıları, meraları, otlakları, ormanları kullanmayı içeren *toprak hakkına* sahiptir (m.17/1). Köylülerin keyfi ve hukukdışı biçimde topraklarından çıkarılması, tarım alanlarının tahrip edilmesi, toprağın ve doğal kaynakların kamulaştırılması yoluyla yaşam alanlarından zorla tahliye edilmeleri yasaktır (m.17/4). Bildirideki bu hak örnekleri, Türkiye’de köylülerin karşı karşıya kaldığı mülksüzleştirme ve yerinden edilme sürecinin dünya halklarının ortak yaşadığı bir pratik olduğunu açığa vurur. Köylü Hakları Bildirisi, neoliberal yıkım sürecine köylülerin, çiftçilerin bir tepkisi olarak ortaya çıkmıştır. Kırsal alanlarda neoliberal tahribatın ardından, kırsal nüfusun sosyal hakları alanında yeni bir mücadele hattı açılmıştır.

Türkiye’de köylü nüfusun yerinden edilmesi, yalnız kamusal toprakların özelleştirilmesi yoluyla değil, aynı zamanda geçimlik üretim yapan küçük çiftçinin özel mülkü olan topraklara sermaye projeleri için *kamulaştırma* usulüyle el konulması yoluyla da yaşanmaktadır. Son yıllarda gerçekleştirilen kamulaştırma uygulamalarının birçoğunda açıkça gözlemlendiği gibi, kamu yararına uygun olmayan, toprağın sermayeye devri amacıyla, gerçekte özelleştirme amaçlı “kamulaştırma” işlemleri yapılır olmuştur. 2000’li yıllarda kamulaştırma işlev değiştirmiş, kamulaştırma politikası devletleştirme politikasının mantığından uzaklaşarak özelleştirme politikasına eklenmeye başlamıştır.⁶² Kamulaştırma, piyasa kriterlerine göre kârlı olabilecek mülkiyet değişimlerinin bir aracı haline getirilmiş, geçmişte istisnai birkaç alanla sınırlı olan *özel hukuk tüzel kişileri adına* kamulaştırma yapabilme yetkisi genişletilmiştir.⁶³ İstisnai hallerde başvurulabilecek bir usul olan *acele kamulaştırma* usulü ise, 2000’li yıllarda yaygın olarak başvuru alan bir kamulaştırma biçimi olmuştur.

⁵⁹ Beyza Üstün, su kullanım hakkı sözleşmesi ile şirketlere devredilen dere parçacıklarının sayısının 2010’da 1700’ü geçtiğini belirtmektedir. Bkz. *Hamsici, Mahmut*: Dereler ve İsyancılar, Ankara: Notabene Yayınları, 2010, s.10.

⁶⁰ Ormanların özelleştirilmesi, ormanlık alanların “orman vasfını yitirdiği” gerekçesine dayanılarak “orman sınırları dışına çıkarılması” biçiminde olmaktadır. Özellikle 2018 sonrasında binlerce hektar ormanlık alan orman sınırları dışına çıkarılmış, madencilik, turizm, enerji yatırımlarına açılmıştır. Bkz. “Cihan Erdönmez’le Orman Sınırları Dışına Çıkarılma Kararlarına Dair, Ormanların Tepesinde Sallanan Kılıç: Ek 16. Madde”, sendika.org, 27.12.2025.

⁶¹ Bir araştırmada köylülerin hayvan otlatmak mera bulamamaktan yakındığı belirtilmiştir. Kantürer’den (2016) aktaran, *Mutioğlu Özkesen*, a.g.e., s.189.

⁶² *Somel, Ali*: “Kamulaştırmanın Değişimi, Özelleştirme-Devletleştirme İkiliğinde Nereye Düşüyor?”, Sonay Bayramoğlu Özügürlü (Yay. Haz.), Toprak Mülkiyeti-Sempozyum Bildirileri, Ankara: Memleket Yayınları, 2010, s.101.

⁶³ A.g.e., s.109. Ayrıca bkz. *Somel, Ali*: Kamulaştırmanın Dönüşümü: Özel Yarar İçin Kamulaştırmanın Gelişimi ve Türkiye’de Kamu Politikasına Yansımaları, AÜSBE, Doktora Tezi, Ankara, 2012 (<https://tez.yok.gov.tr>).

Kamulaştırma Yasası'na göre (m.27), ancak yurt savunması durumunda, olağanüstü durumlarda veya acil durumlarda başvurulabilecek olan acele kamulaştırma usulü, son yıllarda mega projeler ve enerji santralleri gibi projelere arazi ve kaynak tahsis etmenin yolu haline gelmiş, sermaye birikimi için gerekli olan kaynak transferini kolaylaştıran bir usul olmuştur.⁶⁴ Gerçekte, acele kamulaştırma usulü, büyük şirketlerin yatırımları ve projeleri için küçük mülk sahiplerinin mülklerine el koymanın hızlı bir yolu olarak kullanılmaktadır. Örneğin, köylüler topraklarını maden şirketlerine devretmek istemediğinde, acele kamulaştırma usulüne başvurulmakta ve özel maden şirketi adına acele kamulaştırma yapılabilmektedir.⁶⁵ Görülmektedir ki, küçük çiftçiler şirketlere rıza göstermediğinde devlet zoruyla toprağın devri sağlanmaktadır. Sonuç, küçük çiftçinin topraksızlaşması, toprakların büyük sermaye elinde toplanmasıdır. Son zamanlarda maden ruhsatı verilen projeler, olağanüstü biçimde katlanan sayılara ulaşmıştır.⁶⁶ Bu durum, yurttaşların yaşam alanlarındaki yıkımın büyüklüğünü gösterdiği gibi, uluslararası sermayeye devredilen doğal kaynakların ölçeğinin genişliğini ortaya koymaktadır ve sömürgeci ilişkiler altında ulusal egemenliğin erozyonu anlamına da gelmektedir.⁶⁷ Anayasa'da devlete "çiftçilikle uğraşan köylünün korunması için devletin gerekli tedbirleri alma" ödevi (m.44) yüklenmesine rağmen bu tür keyfi uygulamaların süregelmesi, ülkemizdeki anayasasızlaşma sürecinin bir başka örneğidir.

Dünya çapında büyük bir yoksullaştırma dalgasına yol açan müşterek varlıklara el koyma ve sosyal hakları tasfiye politikaları, devletin ön açmasıyla uygulanan ilkel birikim politikalarıdır. Halkın müşterek varlıklarının ve zenginliklerinin ele geçirilmesi, devlet ile sermayenin ortaklaşa eseri olmaktadır. Sermaye ve devletin günümüzde *kamu-özel ortaklığı* biçiminde hareket etmesinin sırrı da burada yatar. Sermaye politikalarının ihtiyaç duyduğu kamu gücünü kullanma yetkisi neoliberal hükümetler tarafından karşılanmaktadır. Bu süreç, bir yandan zenginlikleri tekelleştirirken, diğer yandan devlet bürokrasisindeki kayırmacı uygulamaları ve yolsuzlukları beraberinde getirmektedir. Özellikle kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi, kayırmacı uygulamaları sürekli kılan yapısal bir değişiklik yaratmıştır. Geçmişte ulaşımdan enerjiye, kent hizmetlerinden haberleşmeye, yol, köprü yapımından çöp toplamaya kadar devlet ve belediyeler eliyle sunulan hizmetler, artık sözleşmelerle özel şirketlere devredilmektedir. Örneğin, Türkiye'de her yıl yüz binden fazla irili ufaklı mal ve hizmet alımı ve yapım işi için ihaleye çıkılmakta ve on binlerce özel sektör firması ile sözleşme imzalanmaktadır. AKP iktidarı döneminde, hem kamu ihalelerinin sayısı artmış, ihalelerle piyasadan mal ve hizmet alımına ayrılan kaynaklar büyümüş, hem de ihalelere ayrılan toplam kaynaklar içinde sözleşme bedeli muazzam büyüklükteki ihalelerin payı yükselmiştir.⁶⁸ Son yıllarda Türkiye'de kamu ihale sistemi, kayırmacılığa dönüşmüştür. Kamu

⁶⁴ Mutioğlu Özkesen, a.g.e., s.123.

⁶⁵ Örneğin Efemçukuru köyünde üzüm üreten ve geçim kaynaklarını kaybetmek istemeyen köylüler, altın arayan maden şirketine arazilerini satmayı kabul etmemiştir. Bunun üzerine köylülerin toprakları "acele kamulaştırma" usulüyle kamulaştırılmıştır. Bakanlar Kurulu, maden şirketinin (Tüprağ Metal Madencilik Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi) maden (altın) üretim faaliyetinde bulunması için acele kamulaştırma kararı almıştır. Bkz. 2007/12974 sayılı Bakanlar Kurulu kararı, RG: 3 Ocak 2008, Sayı: 26745. Bu kararın bir incelemesi ve köylülerle yapılan mülâkatların değerlendirilmesi için bkz. *Kaya, Alp Yücel: "2000'ler Türkiye'sinde Tarım Politikaları ve Toprak Mülkiyeti: Efemçukuru'nda Mülkiyet Nedir?"*, Sonay Bayramoğlu Özügürlü (Yay. Haz.), Toprak Mülkiyeti-Sempozyum Bildirileri, Ankara: Memleket Yayınları, 2010, s.82-97.

⁶⁶ Örneğin bkz. *Başcan, Gökay: "33 İl, 77 Bölge İşgale Hazır"*, Birgün, 19.09.2025.

⁶⁷ *Yıldızoğlu, Ergin: "Gizli (Stealth) Sömürgecilik ve Türkiye"*, Cumhuriyet, 2 Ekim 2025.

⁶⁸ *Çeviker Gürakar, Esra: Kayırma Ekonomisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s.24.

ihalelerinden AKP'ye yakın bir sermayedar kesiminin yararlandığı bilinen bir olgudur.⁶⁹ Özetle, kamu hizmetlerinin piyasalaştırılması ve ticarileştirilmesi süreci, kamu kaynaklarının bir azınlık kesimine transferi sonucunu doğurmaktadır, toplumun dar gelirli kesimleri ise metalaşan kamu hizmetlerine erişim olanaklarını kaybetmektedir. Kamu hizmetlerinin özelleştirilerek metalaştırılması sonucu, sağlık, eğitim, konut, su, elektrik, kent hizmetleri gibi birçok toplumsal hizmet pahalılaşmış, kalitesizleşmiş ve birçok yurttaş için bu hizmetler artık erişilebilir olmaktan çıkmıştır. Yurttaşların bu hizmetlere erişememesi, sosyal haklarına da erişememesi anlamına gelmektedir. Açık ki özelleştirme, insan hakları ihlallerine yol açan politik bir tercihtir.

Kamu hizmetlerinin kâr amaçlı sunulması, özelleştirme politikasının sorgulanmasına ve dünyanın çeşitli ülkelerinde özelleştirmeye tepki gösteren yurttaş hareketlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Özelleştirmeye karşı başka bir yolun mümkün olduğunu, toplumsal hizmetlerin kamusallaştırılarak yurttaşların demokratik kontrolüne alınması gerektiğini savunan toplumsal hareketler, yeniden kamusallaştırma yönünde yeni bir dalgayı büyütmektedir: Emek örgütlerinin ve yurttaş inisiyatiflerinin içinde yer aldığı özelleştirme karşıtı toplumsal hareketlerin etkisiyle, daha önceden özelleştirilmiş olan hizmetleri yerel düzeyde yeniden kamusallaştıran bir eğilim son yıllarda güçlenmektedir. Pek çok ülkede belediyeler, kamu hizmetlerini yeniden kendileri sunmaya, yönetmeye ve kontrol etmeye başlamıştır. 2000'li yıllarda yavaş yavaş gelişen ve *yeniden belediyeleştirme (remunicipalisation)* adını alan bu yeni akımın özellikle Avrupa'da güçlü olduğu dikkati çekmektedir. 2017 yılında yayımlanan bir araştırmaya göre, toplam 45 ülkede, kamu hizmetlerini yeniden kamu otoritelerine / belediyelere devreden 835 örnek saptanmıştır.⁷⁰ Bu örneklerin 347'si Almanya'da, 152'si Fransa'da, 64'ü Birleşik Krallık'ta, 56'sı İspanya'dadır.⁷¹ Yeniden belediyeleştirme örneklerinin büyük bölümü, enerji ve su hizmetleri sektörlerindedir, ancak aynı zamanda çöp, ulaşım, sağlık ve sosyal hizmetler, temizlik, eğitim, çocuk bakımı, güvenlik hizmetleri gibi sektörlerde de yeniden belediyeleştirme örnekleri vardır.⁷²

Kamu hizmetlerini yerel yönetimler ölçeğinde yeniden kamusallaştırma dalgasının yükselmeye başlaması umut vericidir. Bununla beraber, 21. yüzyılın ilk çeyreğini bitirdiğimiz bugünlerde, piyasacı ve özelleştirmeci politikalar yaklaşık 45 yıllık egemenliğinin ardından hala dünyada ana akım olmaya devam ediyor. Yükselmekte olan yeniden belediyeleştirme

⁶⁹ Bkz. *Başarıır, Ali Mahir*: Beşli Çete, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2022. Kamu ihalelerinden AKP ile bağlantılı ve ilişkili firmaların yararlandığına ilişkin bir araştırma için bkz. *Çeviker Gürakar*, a.g.e., özellikle s.180-181. Kamu-özel işbirliği projelerinde kayırmacılık için bkz. *Sönmez, Mustafa*: Sona Doğru AKP: Erdoğan'ın Üç Devri, İstanbul: Notabene Yayınları, 2025, s.103-119. Kentsel dönüşüm ve TOKİ projelerinde kayırmacılık için bkz. *Mutioğlu Özkesen*, a.g.e., s.204.

⁷⁰ *Kishimoto, Satoko / Petitjean, Olivier (Eds.): Reclaiming Public Services: How Cities and Citizens are Turning Back Privatisation*, Amsterdam: Transnational Institute, 2017, s.11 vd. (www.tni.org/reclaiming-public-services) (E.T. 25.08.2025).

⁷¹ A.g.e., s.163.

⁷² A.g.e., s.14, 159. Enerji sektöründeki belediyeleştirmelerin çoğunluğu Almanya'da, su sektöründeki belediyeleştirmelerin çoğunluğu Fransa'da, sağlık ve sosyal hizmetler sektöründeki belediyeleştirmelerin çoğunluğu Norveç ve diğer Kuzey Avrupa ülkelerinde gerçekleşmiştir. A.g.e., s.14. Özelleştirmeye karşı yeniden belediyeleştirme akımında yurttaş hareketlerinin rolü hakkında bkz. A.g.e., s.19. Kamu hizmetlerinde belediyeleştirme dalgası hakkında ayrıca bkz. *Bayramoğlu, Sonay*: Toplumcu Belediye, nam-ı diğer Belediye Sosyalizmi, Ankara: Notabene Yayınları, 2015, s.104 vd.

dalgası, kamu hizmetlerine dayanan sosyal hakları elde etmek için yerel düzeydeki toplumsal mücadelelerin önemini gösteriyor ve Türkiye için de alınacak ciddi dersler içeriyor.

C. Emek Rejiminin Dönüşümü: Emek Haklarının Kaybı ve Güvencesizleşme

20. yüzyılın sonlarından itibaren küresel kapitalizmin içine girdiği dönüşüm, emek rejiminde yapısal değişiklikler yarattı. 1980'lerden itibaren uygulamaya giren neoliberal programların önemli unsurlarından biri, emek piyasalarının yeniden düzenlenmesiydi. Bu yeniden düzenleme, emek piyasalarının kuralsızlaştırılması ve esnekleştirilmesi biçiminde oldu. Bunun anlamı, emekçilerin hukuk tarafından güvenceye alınmış haklarının ortadan kaldırılmasından başka bir şey değildi. Çalışma hayatının sosyal devlet dönemine ait kurallarının yerine, güvencesiz çalışmanın norm olduğu istihdam biçimi dünyaya yayıldı. Yeni emek rejiminde, -taşeronluk, kiralık işçilik, part-time çalışma, ev eksenli çalışma, kısa süreli sözleşmelerle çalışma gibi- esnek çalışma biçimleri egemen oldu. Esnek çalışma biçimleri, tam zamanlı güvenceli çalışma biçiminde sahip olunan sosyal haklardan yoksunluk anlamına da geliyordu. Geçici nitelik taşıyan, çoğunlukla kayıt dışı olan bu tür yeni çalışma biçimlerinde, örneğin asgari ücret hakkı, yıllık ücretli izin hakkı, hastalıkta izin ve tedavi hakkı, ebeveyn izni, emeklilik hakkı vb. yoktur. Dolayısıyla esneklik, işçi sınıfının 19. yüzyıldan itibaren büyük bedeller ödeyerek kazandığı hakların tasfiye edilmesini beraberinde getirdi: İşsizlik arttı, kuralsızlaştırılan işgücü piyasalarında istihdam biçimleri güvencesizleşti ve çoğunlukla geçicileşti, esnek istihdam modelini yerleştirecek biçimde iş yasaları değiştirildi. Emek gücü yaygınlıkla işsizliğe ya da güvencesiz çalışmaya itildi.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişmiş sosyal devletlerinde çalışma ilişkileri modeli, sendikaların pazarlık gücüne ve Altın Çağ döneminin refah koşullarına bağlı olarak şekillenmişti. Bu dönemde, istihdam iş güvencesine dayalıydı, sosyal hakları içeren bir sosyal koruma sistemi mevcuttu, işyerinde emeği koruyucu düzenlemeler geçerliydi. Gelişmiş kapitalist devletler, bu dönemin ekonomi politikalarında tam istihdam hedefini gözettiler. Ancak, 1970'lerde başlayan ekonomik krizin ardından bu durum değişmeye başladı ve çalışanların koşulları giderek kötüleşti. 1980'lerde emekçilerin haklarını budayan radikal değişiklikler gündeme geldi. İngiltere'de Margaret Thatcher hükümetinin sendikaların etkisini sınırlayan düzenlemeleri yürürlüğe koyması, emek piyasalarını kuralsızlaştırması ve esnekleştirilmesi, yeni bir döneme girildiğini gösteren simgesel bir örnek oldu. Emek piyasaları köklü bir yeniden düzenlemeye tabi tutuldu. Üretim süreci parçalandı, taşeronluk yayıldı, çeşitli sözleşme biçimleri ortaya çıktı, kısa süreli sözleşmeler ve geçici çalışma yaygınlık kazandı, yalın üretim (*lean production*) modelleri ve yeni iş idaresi teknikleri (*just-in-time*) gündeme girdi. Bunlar, yeni çalışma rejiminde sömürüyü arttırmaya yönelik geliştirilen bazı tekniklerdi. Yeni emek rejimini belirleyen esas dinamik de, sermayenin emek sömürsünü artırma hedefiydi. Bu doğrultuda, ücretler düşürüldü, iş yoğunluğu artırıldı, dinlenme ve tatil hakları kısıldı. Emeklilik yaşı yasalarla uzatılarak emeklilik hakkını elde etmek zorlaştırıldı. Esnek çalışma sisteminde ücretler azaldığı için birden fazla işte çalışma yaygınlık kazandı. Kayıtdışı çalışma arttı, özellikle kayıtdışı sektörlerde çalışma saatleri uzadı ve emek sömürsü yoğunlaştı. Uzun çalışma saatleri, artan iş yükü, maliyetleri düşürmek için alınmayan iş güvenliği önlemleri ve denetimsizlik yüzünden, iş kazaları ve meslek hastalıkları çoğaldı. Emekçiler, yoksulluk sınırının altına itildi. Emek sınıfının kolektif gücünü ortaya koymasını sağlayacak örgütlenme, sendikalaşma, toplu sözleşme, grev haklarını kullanmaları ise, hem üretim sürecinin parçalanması ve küreselleşmesi nedeniyle güçleşti, hem de emek karşıtı otoriter yönetimlerin baskılarıyla engellendi. Emek rejimi daha despotik bir karakter kazandı.

Çalışma ilişkileri modeli yeniden yapılandırılırken stratejik temel hedeflerden birinin, emekçilerin örgütlenme, sendikalaşma, grev hakkı gibi kolektif özgürlüklerini kullanmalarını engellemek olduğu açıktır. Emekçilerin insan hakları, sermaye tarafından üretim maliyetlerini arttıran, kâr oranlarını düşüren bir faktörden başka bir şey olarak görülmediğinden, yeni üretim organizasyonları emekçilerin gücünü parçalayarak üretim maliyetlerini düşürecek biçimde yapılandı. Bu bağlamda taşeronlaştırma, üretim sürecini parçalayan yeni bir üretim organizasyonu getirdi: Büyük firmalar, üretim sürecinin parçalarını alt işverenlere / taşeronlara devretti. Küresel şirketler, üretim süreçlerini küresel düzeyde sayısız alt işverene yayarak küresel meta üretimi zincirlerini oluşturdu.⁷³ Üretim süreci bu şekilde parçalanınca, her ülkede dünyanın büyük firmalarına üretim yapan küçük ve orta ölçekli işletmeler çoğaldı. Üretimin asıl mekânı, artık emekçilerin çoğunlukla sendikasız, sosyal sigortasız, uzun saatler boyu, düşük ücretle, kayıtsız çalıştığı bu işletmelerdi. Bu işletmelerin çalışma koşulları, çoğunlukla 19. yüzyılın çalışma koşullarını çağrıştırır. Böylece, neoliberal yılların emek rejimi, birçok üretim mekânında sosyal hakları tarihe karıştırdı. Esnek çalışma biçimleri, çalışanları atomize etmeye ve gücünü bölerek hak gasplarını mümkün kılmaya yönelmişti. Dolayısıyla, emeğin bu parçalanmış, atomize olmuş dünyasında, sendikalaşma oranları hızla düştü.⁷⁴ Yeni nesil emekçiler, genellikle sendikasız ve savunmasızdır; örgütsüz oldukları için toplu sözleşme, grev gibi kolektif özgürlüklerini kullanarak çalışma koşullarını iyileştirme gücünden yoksundur.⁷⁵ Böylece, 2. Dünya Savaşı sonrasındaki standart sözleşmeli, güvenceli istihdam modelini mümkün kılan büyük sendikaların sahip olduğu pazarlık gücü sona erdi. Buna bağlı olarak, 1945 sonrasının sınıflar arası uzlaşma dönemi geride kaldı. Uzlaşmayı bitiren olgu, emek sınıfının 20. yüzyıldan miras kalan haklarına sermaye sınıfının taarruzudur.

1980’lerde ilk gündeme girdiğinde standarda uygun olmadığı için “sapma” ya da “atipik çalışma” olarak adlandırılan esnek çalışma biçimleri, hızla yeni model olmaya doğru evrilmiştir.⁷⁶ Örneğin 2017’de yayımlanan bir çalışmaya göre, Birleşik Krallık’ta 1 milyon kişi sıfır saat sözleşmeli olarak çalışmaktadır, 5 milyon kişi ise görünüşte kendi hesabına çalışmaktadır (*self-employed*), bunlar çoğunlukla gelirini tamamlamak için geçici işçilik

⁷³ Marka sahibi imalatçı “fabrikasız” firmalar, üretimi küresel taşeron ilişki ağı içinde yerine getirirler. Bu sistemin “küresel fabrika rejimi” kavramlaştırması altında incelenmesi için bkz. *Özügurlu, Metin: Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu*, İstanbul: Halkevleri Yayını, 2005, s.108 vd.

⁷⁴ Örneğin, OECD ülkelerinde bütün çalışanların ortalama sendikalaşma oranı 1978’de %38.9 düzeyinde iken, sonrasında sürekli azalma eğilimine girmiş, 2019’da %15.8’e düşmüştür. Bkz. OECD, Trade Union Density Database, <https://www.oecd.org> (E.T. 01.09.2025).

⁷⁵ Bu bağlamda, geleneksel sendikaların yeni emek rejimine uyarlanan bir örgütlenme ve kolektif mücadele hattı yaratmakta başarısız oluşunu da gözden kaçırmamak gerekir.

⁷⁶ *Estanque, Elisio / Costa, Hermes Augusto: “Labour Relations and Social Movements in the 21st Century”*, March 2012, s.263, <https://www.researchgate.net/publication/224829016> (E.T. 25.08.2025).

yapan kişilerdir.⁷⁷ Emek gücü istatistikleri (*Labour Force Survey*), haftada 1 saat ücretli çalışan kişiyi “istihdamda” kabul etmektedir.⁷⁸ Haftada 1 saat ücretli çalışan kişi “istihdamda” sayılınca, yaygın işsizliği görünmez kılmak da mümkün hale gelmektedir. Gerçekte, resmi emek gücü istatistikleri, işsizlik oranını olduğundan daha düşük gösterdikleri için yanıltıcıdır.⁷⁹ Esnek emek piyasasında çok küçük işler yapıp çok az para kazananlar bile resmi istatistiklerde iş sahibi olarak değerlendirilirler.⁸⁰ Bu nedenle, güvencesiz çalışanların gerçek sayısı bir muammadır. Yine de bazı araştırmalar, güvencesiz çalışmanın dünyadaki yaygınlığı hakkında bir fikir verir. Örneğin, AB ülkelerinde part-time ve geçici sözleşmelerle çalışma oranının yıllardır artış eğiliminde olduğu, AB İstatistik Kurumunun (Eurostat) verilerinden anlaşılmaktadır. 2024’te part-time ve geçici sözleşmelerle çalışmanın toplam istihdam içindeki oranı, İsviçre’de %40.5, Hollanda’da %38.6, Avusturya’da %30.7, Almanya’da %28.9’dur.⁸¹ Dünyada kayıtdışı çalışanların sayısı ise 2 milyar civarındadır. Kayıtdışı çalışma, her yerde var olsa da Güneyli ülkelerde daha yaygındır: Düşük gelirli ülkelerde kayıtdışı çalışmanın toplam istihdam içindeki oranı, 2019’da %89’dur. Düşük gelirli ülkelerin yarısından fazlasında toplam istihdamın %90’ından fazlası kayıtdışıdır.⁸² Günümüzde genç işsizliği yayılmış, işsiz üniversite mezunları çoğalmış, kariyer yolları tıkanmıştır. İş sahibi gibi resmi istatistiklere yansıtılan kişiler, gerçekte çoğunlukla işsizdir. İstihdamda kabul edilen nüfusun içinde, sıfır saat sözleşmesiyle işe alınıp gelirden yoksun bırakılanlar, “stajyer” görüntüsü altında bedavaya çalıştırılan işçiler, internet platformlarında izole biçimde parça başı düzensiz işlerde çalışanlar ve buna benzer çalışma şekilleri yer alır. Kapitalist sistemin çağımızdaki dönüşüm sürecinde, emek süreçleri de dönüşerek daha despotik bir hale gelmektedir. Emek süreçlerini tarihsel olarak analiz eden Burawoy, günümüzde yeni bir despotizmin doğduğunu belirtir.⁸³ Sermayenin geçici, düzensiz, yarı-zamanlı çalışma biçimine yönelik ilgisi, yalnız emek maliyetlerini düşürme amacından kaynaklanmamaktadır, aynı zamanda atomize edilmiş ve savunmasız bir emek gücü oluşturarak çalışanların sessiz

⁷⁷ *Whiteside, Noel*: “Flexible Employment and Casual Labour: A Historical Perspective on Labour Market Policy”, June 2017, <https://historyandpolicy.org/policy-papers/papers/flexible-employment-and-casual-labour-a-historical-perspective-on-labour-ma/> (E.T.01.09.2025). Sıfır saat sözleşme tipinde çalışanın çalışma süresi belirsizdir, işverenin çalışana asgari bir süre istihdam etme yükümlülüğü yoktur. Çalışan, işveren talep ettiğinde, talep ettiği süre için istihdam edilecek ve ancak o zaman çalıştığı sürenin ücretini alabilecektir. Bkz. *Man, Fuat*: “Bir Hiper Esnek İstihdam Türü Olarak ‘Sıfır Süreli Sözleşme’: Akışkanlardan Gazlara Geçiş mi?”, *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, Cilt 4, Yıl 4, Sayı 8, 2015/1, s.86-101. Son yıllarda en yaygın çalışma biçimlerinden olan kendi hesabına çalışma (*self-employed*) da, düzensiz ve belirsiz gelirli, iş ve gelir güvencesinden uzak, eğreti çalışma biçimlerindedir. Türkiye’de büyük bölümü kayıtdışı çalışan, bir bölümü prim borcunu ödeyemediği için sosyal güvenlik kapsamı dışında kalan kendi hesabına çalışanlar hakkında bkz. *Şenel, Dilek / Kumaş, Handan*: “Kendi Hesabına Çalışanların Kayıt Dışı İstihdama Bakışı”, *Sosyal Güvenlik Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, 2019, s.361-388.

⁷⁸ *Whiteside, a.g.e.*

⁷⁹ *Standing, Guy*: *Prekarya Bildirgesi*, Çev. Sercan Çınar / Senem Demiralp, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s.163.

⁸⁰ *A.g.e.*, s.91.

⁸¹ *Eurostat*: Part-time employment and temporary contracts - annual data, 13.06.2025, https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/lfsi_pt_a/default/table?lang=en (E.T. 06.09.2025).

⁸² *International Labour Office*: *Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Update*, Geneva: ILO, 2023, s.15.

⁸³ *Burawoy, Michael*: *Üretim Siyaseti: Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*, Çev. Çağdaş Gümüşoluk, Ankara: Notabene Yayınları, 2015, s.167, 338.

itaatinin sağlanmasını da amaçlamaktadır. Buroway, çalışanların nasıl atomize edildiğini şöyle tasvir eder:

“(Üretim sürecindeki ilişkiler) genellikle özel istihdam büroları ekseninde dönmektedir. İşle ilgili görevlendirmeleri telefonla alan ve bu görevlere bir otomobille giden işçi kendi işvereniyle bireysel olarak ilişki kurmaktadır. Sendikaların önü kapatılmıştır, meslektaşların kimler olduğu ise bilinmez. (...) Herhangi bir sözleşme güvencesi yoktur, hiçbir tazminatı yoktur ve ücret pazarlığına giremeyecek bir pozisyonadadır. Durumu tamamen işvereniye, yani özel istihdam bürosuna rapor veren denetçisinin merhametine kalmıştır. (...) araba ve telefon, sermayenin elinde atomizasyon enstrümanlarına dönüşmektedir.”⁸⁴

Bu çalışma biçimi, 1945 sonrasının düzenli, tam zamanlı, sosyal korumalı istihdam modelinden çok farklıdır; düzensizlik, güvencesizlik, geçicilik bakımından ise, 19. yüzyıl koşullarına benzerdir. Bugün yaygınlaşan geçici, kısa süreli çalışma biçimleri, kapitalizmin tarihinde yeni değildir. 19. yüzyıl sonlarında, örneğin İngiltere kentlerinde emek piyasaları bugünkü gibi düzensiz ve güvencesizdi, tam gün çalışma yoktu, çalışma süreleri genellikle günde 1 saat-yarım gün arasındaydı, çalışma geçici ve gündelikti.⁸⁵ 1830’larda tipik sanayi işçisi fabrikada çalışmıyordu, zanaatkâr ya da teknisyen olarak küçük bir atölyede ya da evinde veya sokaklarda, şantiyelerde veya rıhtımlarda bulunduğu geçici işlerde çalışıyordu. O dönemde de taşeron işçilik ve eve iş verme son derece yaygındı.⁸⁶ Dolayısıyla, bugünkü esnek emek piyasaları ile aslında 20. yüzyıl öncesinin geçici çalışma modeli geri getirilmiştir. Günümüz dünyasında emek rejimi, sanki 20. yüzyılın sosyal hak reformları hiç yapılmamış gibi, 19. yüzyılın koşullarına geri dönmüştür.

19. yüzyıl emek süreçlerinin bir dizi özelliği, günümüzde yeniden canlanmıştır. Bunlardan biri, *taşeron işçi çalıştırma* uygulamasıdır. Ucuz ücretler, uzun çalışma saatleri, tehlikeli çalışma koşulları, çocuk işçilikle bilinen 19. yüzyılın taşeron sistemi, o dönemde sendikaların örgütlenmesiyle aşılmıştır. 19. yüzyıl sonlarında sendikalar, işverenlerin taşeron işçi kullanarak ücretleri düşürmesini yaygın grevlerle önlemeye başladıktan sonra, 20. yüzyıl başında çalışma koşullarını düzeltmeye yönelik ilk yasal düzenlemeler gündeme gelmiştir.⁸⁷ 19. yüzyıla benzeyen bir başka özellik, günümüzde yaygınlaşan *özel istihdam bürolarının* 19. yüzyıldaki işçi simsarlığının bir benzeri olmasıdır. 19. yüzyılda yaygın olan komisyoncuların işçi kiralama uygulaması, emek sömürüsüyle ve baskıyla özdeşleşmiştir. 20. yüzyılda devletler bu uygulamayı sınırlamış ve kamu istihdam bürolarını faaliyete sokmuştur. Bugün ise eğilim tersine dönmüş, özel istihdam büroları yeniden canlanma dönemine girmiştir. Günümüzde özel istihdam büroları, geçici emek ihtiyacını büyük oranda karşılayan en önemli aracı kurumlar konumuna gelmiştir.⁸⁸ Bir yandan özel istihdam bürosu sayısı artmakta, diğer

⁸⁴ A.g.e., s.338-339.

⁸⁵ *Whiteside*, a.g.e.

⁸⁶ *Buğra, Ayşe*: “Bir Toplumsal Dönüşümü Anlama Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye’de E.P. Thompson’ı Okumak”, E.P. Thompson, İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s.22.

⁸⁷ Bkz. *Goldstein, Bruce / Ruckelshaus, Catherine K.*: “Lessons for Reforming 21st Century Labor Subcontracting: How 19th Century Reformers Attacked The Sweating System”, <https://www.nelp.org/app/uploads/2015/03/Lessons-For-Reforming-21st-Century-Labor-Subcontracting-How-19th-Century.pdf> (E. T.10.09.2025).

⁸⁸ *Standing*, a.g.e., s.179.

yandan bu bürolar aracılığıyla çalışan kiralık işçi sayısı yükselmektedir. Örneğin, Türkiye’de Haziran 2024 itibarıyla 717 özel istihdam bürosu faaliyet göstermektedir.⁸⁹ Özel istihdam bürosu işleten şirketler gelişerek büyük şirketler haline gelirken, bu bürolar aracılığıyla çalışan emekçiler daha yoğun biçimde sosyal haklarından yoksun kalmaktadır; daha düşük ücretler, uzun çalışma saatleri, daha fazla iş kazası ve meslek hastalığı, iş güvencesizliği, örgütlenme hakkının kısıtlanması, daha fazla fiziksel ve duygusal taciz vb. gibi. Geçici istihdam büroları, emek piyasalarının kuralılaşlaştırılmasında önemli rol oynamış, emek üzerinde denetimin artırılması ve sendikasılaştırma stratejisinin kullanılması bakımından işlev görmüştür.⁹⁰

Günümüz dünyasında emek hakları ihlallerinin boyutları vahim düzeydedir: Küresel işgücünün %36.1’i aşırı sürelerle çalışmaktadır (haftada 48 saatten fazla). Her yıl 2.78 milyon kişi, iş kazası ve meslek hastalığı nedeniyle hayatını kaybetmektedir.⁹¹ Yaklaşık 50 milyon insan, modern kölelik koşullarında yaşamaktadır.⁹² Sendikal hakların ihlali, yıldan yıla artarak devam etmektedir. Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu’nun (ITUC) verilerine göre, 2025’te grev hakkı küresel düzeyde %87 oranıyla en yüksek düzeyde ihlal edilen işçi hakkı konumundadır; 131 ülkede grev hakkı yasaklanmış ya da sınırlanmıştır.⁹³ Toplu sözleşme hakkı 121 ülkede yoktur ya da kısıtlanmıştır; %80 düzeyinde ihlal edilmektedir. 2025’te 151 ülkenin 113’ünde emekçilerin örgütlenme ve sendika kurma hakları engellenmiştir, %75 oranında bu hak ihlal edilmiştir. Emekçilerin adalete erişim haklarının ihlali de, yoğunluk açısından ilk sıralara yükselmiştir: Hukuk sistemlerinde emek hakları ihlallerine karşı hak arama yolları tıkanmış, emekçilerin adil yargısal kararlara ulaşabilmeleri güçleşmiştir. Bütün dünyada emekçilerin adalete erişim haklarına yönelik saldırılar yoğunlaşmıştır. 2025’te 151 ülkenin 109’unda adalete erişim hakkı ihlali yaşanmıştır, bu hakkın ihlali %72 düzeyindedir. Sendika liderlerinin yargılanması ve tutuklanması, adalete erişim hakkı ihlallerine bir örnektir. Sendika kurma ve sendikaya üye olma hakkı, emekçilerin ifade ve örgütlenme özgürlüğü de, en yoğun ihlal edilen haklar arasındadır. Keyfi gözaltı ve tutuklamalar, işçilere ve sendikacılara şiddet içeren saldırılar ve ölüm olayları rapor edilmektedir.⁹⁴

21. yüzyıl başlarında dünyadaki bu güncel manzara, sosyal hakların vahim durumunu sergileyerek emek rejiminin daha despotik bir karaktere büründüğünü göstermektedir. Açıkça görülmektedir ki, emeğin sömürü oranları artmıştır ve çalışanların hakları devlet zoruyla bastırılmaktadır. Benzer bir dönem olan 19. yüzyılda emeğin sınırsızca sömürüsü ve baskı altına alınması, işçi sınıfının hakları için mücadeleyi yükselttiği bir süreci beraberinde

⁸⁹ *Türkiye İş Kurumu (İŞKUR): Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2024*, s.17. Özel istihdam büroları, 2003 yılında çıkarılan 4857 sayılı İş Yasası’nda (m.90) ve 4904 sayılı Türkiye İş Kurumu Yasası’nda (m.17) düzenlenmiştir.

⁹⁰ *Cığerci Ulukan, Nihan: “İşsizlik Versus Geçici Çalışma: Özel İstihdam Bürolarının Kiralık İşçileri”, Özgür Müftüoğlu / Arif Koşar (Haz.), Türkiye’de Esnek Çalışma*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014, s.152.

⁹¹ *International Labour Organization: Work for a Brighter Future-Global Commission on the Future of Work*, Geneva: ILO, 2019, s.20.

⁹² *International Labour Organization, Walk Free, and International Organization for Migration (IOM): Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage*, Geneva: ILO, Walk Free, IOM, 2022, s.2.

⁹³ *ITUC (International Trade Union Confederation): Global Rights Index 2025*, s.49. Bkz. <https://www.ituc-csi.org/global-rights-index-reports>, (E.T. 02.10.2025).

⁹⁴ Bkz. a.g.e., s.51 vd.

getirmişti. Bugünkü sosyal hakların büyük kısmı, 19. yüzyıl ortalarında yükselen bu ilk büyük işçi mücadeleleri dalgası içinde emek hareketinin programına girmişti. O dönem, emek sınıfının birincil talebi çalışma hakkıydı, 1848’de Fransa’da olduğu gibi. Bugün de çalışma hakkı savunusu, acil bir insani gereklilik olarak kendini dayatmaktadır: Yaygın işsizlik, güvencesiz ve geçici işlerde hayatların tüketilmesi, herhangi bir koruyucu kamusal güvencenin bulunmadığı, istikrarsız, belirsiz koşullarda geleceğin öngörülememesi, *onurlu ve güvenceli çalışma hakkını* yeniden temel sosyal hak taleplerinden biri haline getirmektedir. Bu bağlamda, UÇÖ Çalışma Yaşamının Geleceği Küresel Komisyonu da, bugün yaşanan çalışma yaşamındaki sorunlara ilişkin önerileri arasında *evrensel iş güvencesini* önermiştir; çalışanların temel hakları, yeterli bir yaşam ücreti, çalışma süresi sınırları, güvenli ve sağlıklı işyerleri bu kapsamda yer almaktadır.⁹⁵ Günümüzde hem 20. yüzyıl boyunca kazanılmış sosyal hakları yeniden savunmak, hem de bugünün koşullarının yarattığı yeni sosyal hakları ileri sürmek gereklidir. İçinde yaşadığımız dönemde dijitalleşme, otomasyon, yapay zekâ gibi teknolojik yenilikler de, işsizliği arttıran etkilerde bulunmaktadır,⁹⁶ sermaye egemenliği altındaki dünyada iş kayıplarının yakın gelecekte artarak devam edeceği ve bugünkü sorunların daha da derinleşeceği açıktır. Günümüzde çalışma yaşamına ilişkin temel sorun, iki yüzyıla yaklaşan mücadele birikimi sonucu elde edilen sosyal hak normlarının uygulanmaması sorunudur ki, bu sorun ancak gerçek hayattaki güç ilişkilerinin değişimiyle aşılabilecektir. Başka deyişle, sosyal hakların uygulamaya geçirilmesi için, tıpkı 19. ve 20. yüzyılda olduğu gibi emek hakları mücadelesinin güçlenmesi gereklidir. Sınıf mücadelesi zayıfladığında sosyal hakların yitirilmesi, kapitalizmin doğası gereği kaçınılmazdır. Günümüzün yeni kuşak emekçileri de bu gerçekle yüzleşmektedir.

IV. YENİ OTORİTERLİK ve SOSYAL HAKLARIN SONU

İçinde yaşadığımız 21. yüzyılın ilk çeyreği kapanırken, dünyada giderek artan sayıda ülkede otoriter rejimlerin yükselişine tanıklık ediyoruz. Demokrasi, insan hakları, hukuk devleti değerlerini terk etme sürecine giren, yaşamayı ve yargıyı etkisizleştirerek yürütmenin başındaki tek kişi iktidarlarını güçlendiren ve seçim süreçlerini manipüle ederek seçimleri etkisizleştiren baskıcı rejimler çoğalıyor.⁹⁷ 21. yüzyılda derinleşen kapitalizmin krizi, liberal demokrasinin çöküşünü beraberinde getirdi, sınıf mücadelesinin gerilediği koşullarda egemen küresel sermayenin de desteğiyle aşırı sağ dalga dünyada yükselişe geçti. Aşırı sağ ve neofaşist akımların güç kazanarak iktidara gelmeleri, yeni otoriter rejimlerin ortaya çıkmasında belirleyici etkindir. Bazı ülkelerde dinsel ya da seküler aşırı sağ akımların iktidara yerleşerek devleti ele geçirmeleri, kendi ideolojik programlarını toplumun bütününe empoze etmelerini mümkün kıldı. 21. yüzyıl başında seçim yoluyla iktidara gelerek siyasal rejimleri otoriteryen yolda dönüştüren önde gelen örnekler arasında ABD’de Trump, Macaristan’da Orban, Hindistan’da Modi, Arjantin’de Milei, Türkiye’de Erdoğan yönetimleri öne çıkıyor.

Otoriterleşen rejimlerin sermaye yanlısı politikaları daha fütursuzca uygulayarak emekçilerin sosyal haklarını çok daha saldırgan biçimde ihlal ettikleri gözleniyor. Sosyal devleti ve sosyal hakları tasfiye politikaları açısından bugünkü otoriter rejimler ile kendilerinden önceki

⁹⁵ *International Labour Organization: Work for a Brighter Future-Global Commission on the Future of Work*, s.38-39.

⁹⁶ Yakın gelecekte çalışanların büyük bir kısmının işlerini kaybetme riski altında olduğuna ilişkin tahminler için bkz. A.g.e., s.19.

⁹⁷ Ayrıntı için bkz. *Özdek, Yasemin: Neoliberal Otoriter Dönüşüm ve Türkiye*, İstanbul: Notabene Yayınları, 2023.

neoliberal hükümetlerin politikaları arasında temelde bir farklılık yoktur, bir süreklilik sözkonusudur. Ancak günümüzün antidemokratik iktidarları emek düşmanı politikaları çok daha sert ve baskıcı biçimde uygulamaya geçirmektedirler. Bu nedenle, bu rejimleri neoliberalizmin beraberinde getirdiği *güvenlik devletinin bir modeli* olarak düşünmek mümkündür. Yaklaşık 45 yıldır adım adım uygulanan neoliberal politikalara rağmen, kimi sosyal hak kalıntıları varlığını devam ettirmiştir. Otoriter sağ iktidarlar, bu kalıntıları da yok etmekte ve toplumu baskı ile hizaya sokma işlevini yerine getirmektedir. İçinde yaşadığımız çağda otoriter rejimlerin sayısının günden güne arttığı dikkate alınır, bu rejimlerin uyguladığı politikaların da giderek daha fazla yayılma potansiyeli bulunmaktadır. Gerçekte, radikal sağ akımların iktidarlara yerleşmeleri sonucu, dünyada neofaşist dalganın devletlerin gücüyle giderek kuvvetlenmesi sözkonusudur. Demokratik ve emek yanlısı karşı bir ters dalga güçlenmedikçe, otoriter rejimlerin vahşi kapitalizm yolunda ilerleyen uygulamalarının dünyada yeni norm olma tehlikesi bulunmaktadır.

Yeni otoriter rejimler de, neoliberal hükümetlerin tamamı gibi, özelleştirmeleri, piyasalaştırmayı, kuralsızlaştırmayı, esnekleştirmeyi, kemer sıkma politikalarını uygulamaya devam ediyorlar, sosyal devletten geriye kalanları yok etmeye çalışıyorlar. Kuşkusuz neoliberal politikalar, özünde otoriter bir karakter taşır. Halkın ortak varlıklarına özelleştirmelerle el koyan, kazanılmış sosyal hakları gasp eden, emek süreçlerini daha despotik bir tarzda dönüştüren, eşitsizlikleri arttıran, toplum karşıtı, bireyci neoliberal politikalar bizatihi otoriterdir. Bununla birlikte, son yıllarda neofaşizme eğilim gösteren otoriter rejimlerin sosyal politika pratiğinde, ayırt edici kimi özellikler ön plana çıkar: Bu özellikler; hukuk kurallarını ve temel insan haklarını tanımayan bir keyfilik, -etnik, dinsel ve/veya siyasal temelde- belirli gruplara yönelik ayrımcılık, cinsiyetçilik, anti-feminizm, LGBTİ+ karşıtlığı, cinsiyetçi işbölümünü ve geleneksel ataerkil aileyi canlandırıcı sosyal politikalar, dışlanan gruplara yönelik baskıcı ve cezalandırıcı pratikler olarak sıralanabilir. Bu özelliklerin sosyal haklar bakımından sonucu, sosyal haklardaki sistematik gerileme eğilimine ek olarak, toplumun bazı kesimlerinin sosyal haklardan keyfi biçimde dışlanması ve cezalandırılması olmaktadır. Aşağıda, çağdaş otoriter rejimlerin bu ayırt edici özelliklerinden örnekler vermeye çalışacağım.

A. Dünyadan Örnekler

Çağımızın otoriter rejimlerinin en önde gelen örneklerinden biri, ABD’de Donald Trump rejimidir. 2017-2021 döneminde ABD başkanlığını üstlenen Trump’ın bu ilk başkanlık dönemindeki uygulamaları, ABD’de liberal demokrasiden geriye kalanların tasfiyesini de beraberinde getirmiştir. Emek düşmanı, ırkçı, cinsiyetçi, yabancı düşmanı, göçmen karşıtı, kadın haklarına ve LGBTİ+ haklarına düşman, eşitsizlikçi radikal sağ bir ideolojiyle hareket eden Trump, bu ideolojik çizgisinin önündeki engelleri güçlü yürütme yetkisiyle aşmaya girişmiş, çoğunlukla yetkilerini hukuka aykırı bir şekilde kullanarak başkanlık görevini yürütmüştür. Bürokraside tasfiyeler gerçekleştirerek kendine sadık bir yönetim kadrosu oluşturmaya çalışmış, yargıdan orduya, üniversitelerden medyaya değin kurumlara müdahale ederek bu kurumları kendi çizgisine çekecek biçimde dönüştürmeyi hedeflemiştir. En çarpıcı icraatlarından biri, göçmen karşıtlığını görülmemiş aşırılıkta uygulamasıdır: İktidara gelir gelmez, 27 Ocak 2017’de bazı ülkelerden göçmen girişini yasaklayan bir başkanlık emri çıkarmış,⁹⁸ Şubat 2017’de 11 milyon civarında belgesiz kişiyi etkileyen kitlesel sınırdışı kararını almıştır, sınırdışı edilenler arasında bir suçla bağlantılı olmayanlar ve uzun zamandır

⁹⁸ Executive Order 13769, 27 Ocak 2017.

ülkede oturan kişiler bulunmaktadır.⁹⁹ Göçmen işçilerin hakları, Trump yönetiminin ihlal ettiği insan haklarının önde gelen örneklerindedir, ancak emek haklarına yönelik saldırıları çok daha geniş bir çerçeveye yayılmıştır: Sendikaları hedef alarak çalışanların örgütlenmesini dağıtmaya çalışmış, kamu eğitim sistemini en geniş biçimde özelleştirmeyi gündemine almış, kamu kurumlarına kendine bağlı görevlileri yerleştirmek amacıyla yüzlerce kişiyi işten çıkarmış, kamu çalışanlarının ücretlerini düşürmüştür vb. Kısacası Trump, kapitalist sınıfın önde gelen bir temsilcisi olarak, emek haklarını geriletken bir politika izlemiştir. Trump yönetiminin kapitalist sınıfın *doğrudan* bir iktidarı olduğu, üst yönetici kadrosunun milyarlarca dolarla oluşmasında da kendini açığa vurur: İlk kabinesinde ve danışmanları arasında milyarlarca dolarla bulunmaktadır.¹⁰⁰ Trump'ın ikinci başkanlık dönemindeki üst düzey görevlileri arasında ise 13 milyar dolar vardır, bu ikinci kabinesindeki milyarlarca doların toplamı, on milyarlarca dolardır. ABD tarihinde hiç bu kadar açık bir *zenginler yönetimi* (plütokrazi) görülmemiştir.¹⁰¹ Trump iktidarı sırasında ABD'de kapitalist bir oligarşi, devleti *doğrudan* yönetmeye başlamıştır: “*Bugün ABD’de egemen sınıfın güçlü bir hizbi tarafından doğrudan yönetiminin var olduğu artık inkâr edilemez.*”¹⁰² Devleti yalnız sermayedarların daha fazla sermaye biriktirmesi için kullanmayı planlayan bir milyarlarca dolar yönetiminden sosyal hakları koruyan, eşitlikçi kamu politikaları beklenemeyeceği açıktır.

Başkanlık seçimlerini ikinci kez kazanmasının ardından, Ocak 2025'ten bu yana yeniden başkanlık görevini yürüten Trump'ın, ilk başkanlık dönemindeki gibi demokrasiye ve insan haklarına aykırı uygulamalarına devam ettiği gözlenmektedir, ancak bu ikinci başkanlık döneminde insan haklarını ihlal eden uygulamaları katlanarak artmıştır. Göçmen karşıtı politikalar, yine Trump iktidarının baş gündem maddelerindedir: Binlerce göçmene yönelik kitlesel tutuklama ve kitlesel sınırdışı uygulamaları yaşanmaktadır.¹⁰³ Her izinsiz göçmeni hedef haline getiren sınırdışı politikaları; sığınma isteme hakkı, aile birliği hakkı, çocuk hakları gibi birçok insan hakkını ihlal etmektedir.¹⁰⁴ Göçmenlerin sınırdışı edilmesinin ardındaki önemli sebeplerden biri, örgütlü işçi hareketlerini dağıtmaktır. Bu nedenle, sendika liderlerinin ve sendika üyelerinin özellikle seçilerek sınırdışı edildiği bildirilmektedir.¹⁰⁵ Güvenlik güçlerinin göçmenleri kaçırap başka ülkelerin hapishanelerine yollaması ve yüzlerce göçmeni kaybedip izlerini silmesi¹⁰⁶ ise, Trump yönetiminin kontrolüne giren güvenlik güçlerindeki dönüşümün ve rejimin faşizme yönelişinin önemli göstergelerinden birini oluşturuyor.

⁹⁹ Foster, John Bellamy: “Neofascism in the White House”, Monthly Review, Vol.68, No.11, April 2017.

¹⁰⁰ A.g.e.

¹⁰¹ Foster, John Bellamy: “The U.S. Ruling Class and the Trump Regime”, Monthly Review, Vol.76, No.11, April 2025.

¹⁰² A.g.e.

¹⁰³ Bkz. Human Rights Watch: “The Trump Administration and Human Rights”, <https://www.hrw.org/tag/the-trump-administration-and-human-rights> (E.T. 22.09.2025).

¹⁰⁴ Human Rights Watch: “The Deported”, <https://www.hrw.org/blog-feed/the-deported> (E.T. 22.09.2025).

¹⁰⁵ Gallagher, Conor: “How Trump Deportations Fit Into War Against American Workers”, April 21, 2025, <https://www.nakedcapitalism.com/2025/04/trump-deportations-are-not-about-strengthening-american-labor-but-part-of-the-effort-to-decimate-it.html> (E.T. 22.09.2025).

¹⁰⁶ Tuğal, Cihan: “Kirk ve ICE Vakaları ile Faşizme Doğru mu?”, Evrensel, 27 Eylül 2025.

Trump yönetiminin beyaz erkek üstünlüğü ideolojisine dayalı ırkçı, ayrımcı, eşitlik karşıtı tutumu, bir dizi icraatında kendini göstermiştir. Örneğin, ABD’de doğan herkesin vatandaşlık kazanmasına son veren bir başkanlık emri çıkarmış,¹⁰⁷ 12 Asya ve Afrika ülkesi vatandaşlarının ABD’ye girişini tamamen yasaklayan, 7 ülke vatandaşının ülkeye girişini kısmen yasaklayan yeni bir karar almıştır.¹⁰⁸ Trump yönetiminin eşitlik düşmanı tutumu, eşitlikçi tüm kamu politikalarına son vermesinde açıkça görülmektedir: Federal kurumlarda uygulanan eşitlikçi eylem planlarını kaldırmış, dışlanan kesimlere pozitif ayrımcılık yapılmasını öngören “çeşitlilik, eşitlik ve kapsayıcılık” programlarını sonlandırmıştır.¹⁰⁹ Cinsiyet temelli kavramları bir başkanlık emri ile tanımlayan Trump, federal kurumlarda çalışanların kurumsal politika ve belgelerde “toplumsal cinsiyet” kavramını kullanmasını yasaklamış ve eğitim kurumlarında LGBTİ+ bireylere yönelik ayrımcılığa karşı hazırlanmış kılavuzların uygulamadan kaldırılmasına karar vermiştir.¹¹⁰ Trump, ayrıca Eğitim Bakanlığı fonlarının “çeşitlilik, eşitlik ve kapsayıcılık” ve “toplumsal cinsiyet” ile ilgili programlarda kullanılmasını sona erdirmiştir.¹¹¹ Bu başkanlık emri ile Trump, Eğitim Bakanlığının kapatılmasına da karar vermiştir. Böylece kamusal fonların kamusal eğitime ve çeşitli öğrenci yardım programlarında harcanmasını sonlandırarak, eğitimin tümüyle özelleşmesinin önünü açmayı hedeflemiştir.¹¹²

Trump yönetiminin emek sınıfına karşı politikası, emeğin varolan haklarını geriletmeye kararlı, geniş kapsamlı sistemli bir programın uygulanması niteliğindedir. Sendikal haklardan sağlığa, sosyal güvenlikle eğitime kadar çok yönlü biçimde emeği baskılama süreci, ikinci başkanlık döneminin ilk aylarından itibaren kendini açığa vurmuştur: Birkaç ay içinde Trump iktidarı, çalışanların ücretlerini düşürmüştü, binlerce çalışana işten çıkarmış, bazı kamu kurumlarını kapatmış, işçi sağlığı ve iş güvenliği standartlarının uygulanmasından sorumlu kurumların personelini işten çıkararak milyonlarca işçi için işyerlerini daha tehlikeli hale getirmiş, sosyal güvenlik ve sağlık sigortası programı (Medicare) gibi ABD’de milyonlarca insanı kapsayan temel programları yöneten hükümet ofislerinin içini boşaltmış, çocuk işçilikle mücadeleyle amaçlayan ayrımcılık karşıtı programların fonlarını ve mültecilere sosyal yardım fonlarını kesmiş, 1 milyondan fazla federal çalışanın sendika ve toplu sözleşme hakkını

¹⁰⁷ Bkz. *Economic Policy Institute*: “Trump issues executive order to end granting of citizenship to all persons born in the U.S.”, <https://www.epi.org/policywatch/protecting-the-meaning-and-value-of-american-citizenship> (E.T. 22.02.2025). Bu konudaki başkanlık emrinin (executive order) uygulanması, mahkeme kararıyla durdurulmuştur. A.g.e.

¹⁰⁸ Presidential Proclamation 10949, 4 Haziran 2025, Restricting the Entry of Foreign Nationals to Protect the United States from Foreign Terrorists and Other National Security and Public Safety Threats.

¹⁰⁹ Executive Order 14151, 20 Ocak 2025, Ending Radical and Wasteful Government DEI Programs and Preferencing.

¹¹⁰ Executive Order 14168, 20 Ocak 2025, Defending Women from Gender Ideology Extremism and Restoring Biological Truth to the Federal Government.

¹¹¹ Executive Order 14242, 20 Mart 2025, Improving Education Outcomes by Empowering Parents, States, and Communities.

¹¹² Trump’ın bu kararı ile ABD sağının uzun zamandır planladığı çocuklar için özgür ve kamusal kaynaklarla fonlanan eğitime son verme hedefi gündeme alınmıştır. *Economic Policy Institute*: “Executive Order on Closing the Department of Education”, 21 Mart 2025, <https://www.epi.org/policywatch/executive-order-on-closing-parts-of-the-department-of-education/> (E.T. 25.09.2025).

kullanmasını engellemiştir.¹¹³ Trump yönetiminin uygulamaları, gıda yardımını dahi hedef almış, okullarda öğle yemekleri ve zor durumdaki kesimler için ayrılan 1 milyar dolardan fazla tutardaki gıda yardımı kaldırılmıştır. Benzer biçimde, sağlık (Medicaid) yardımları, gıda ve çocuk yardımları ve diğer yardım hizmetlerinden yararlanan milyonlarca insanın bu yardımlardan yararlanmasını zorlaştıran yeni engeller çıkarılmıştır.¹¹⁴ Son olarak Temmuz 2025'te, milyonlarca düşük gelirli insanı sağlık sigortası (Medicaid) kapsamından çıkaran, gıda yardımını kesen, kamu programlarına harcamaları radikal biçimde azaltan, yoksullardan zenginlere kaynak transferi yaratan yeni bir yasa kabul edilmiştir. Bu yasa ile, 11.8 milyon kişinin sağlık sigortasını kaybedeceği, 3 milyondan fazla kişinin gıda yardımından yoksun kalacağı tahmin edilmektedir.¹¹⁵

Trump yönetiminin insan haklarına aykırı uygulamaları uzun bir listedir; bilime, üniversitelere, aydınlanma değerlerine, ifade özgürlüğüne, protesto hakkına, basın özgürlüğüne, kadın haklarına, siyahilere, göçmenlere, LGBTİ+ gruplara saldırılar gibi, haklar alanı geniş kapsamlı bir kuşatma altındadır.¹¹⁶ Trump yönetiminin insan haklarına aykırı uygulamalarının küresel bir tehdit oluşturduğu açıktır. Nitekim bu olgu, İsrail'in Filistin'deki sömürgeci soykırımına Trump yönetiminin destek vermesinde açıkça görülmüştür. Trump başkanlığındaki ABD yönetimi, yalnız ABD emek sınıfının haklarına yeni bir gasp sürecini başlatmakla kalmamış, tüm dünya halklarını tehlikeye atan yeni bir emperyalist saldırı dönemini açmıştır.

Günümüzde sosyal hakları hedef tahtasına koyan bir başka otoriter iktidar örneği, Arjantin'de Milei yönetimidir. Aralık 2023'te Arjantin devlet başkanlığı görevine gelen Javier Milei, seçimle iktidara gelen günümüzdeki otoriter yönetimlerin tipik özelliklerini sergilemektedir. İktidara geldiği ilk günlerden itibaren uyguladığı sosyal hakları tahrip eden ekonomi politikasına, toplumun tepkilerini bastırmaya yönelik baskıcı ve cezalandırıcı politikalar eşlik etmiştir. Aşırı sağ liberteryen bir ideolojik görüşe sahip olan Milei, iktidara gelmeden önce, seçim kampanyası sırasında elindeki testere ile devleti küçültme ve kamu harcamalarını kısma operasyonları uygulayacağını propagandasını yapmıştır. İktidara geldikten sonra da, seçim kampanyalarında duyurduğu gibi, sosyal hakları hedef alan “şok terapi”sini hayata geçirmiştir: Kamu sektöründe onbinlerce iş pozisyonunu ortadan kaldırarak kamu istihdamını azaltmış, kamu sektörü ücretlerini ve emekli maaşlarını düşürmüş, kamu altyapı projelerine, üniversitelere, kamu eğitime, sağlık ve sosyal hizmetlere kamu transferlerini azaltmış, ulaşım, temel gıda ürünleri ve ilaçlar üzerindeki sübvansiyonları kaldırdığından tüketici

¹¹³ Trump'ın ilk 100 günlük icraatı dahi yüzlerce emek düşmanı uygulamadan oluşmaktadır. Ayrıntı için bkz. *McNicholas, Celine / Sanders, Samantha / Bivens, Josh / Poydock, Margaret / Costa, Daniel*: “100 ways Trump has hurt workers in his first 100 days”, Economic Policy Institute Report, 25 Nisan 2025, <https://www.epi.org/publication/100-days-100-ways-trump-hurt-workers/> (E.T. 24.09.2025).

¹¹⁴ *Human Rights Watch*: “100 Human Rights Harms in 100 Days: The Trump Administration's Assault on Rights in the United States and Abroad”, Nisan 2025, s.1 https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2025/04/100%20Human%20Rights%20Harms%20in%20100%20Days_0.pdf (E.T. 24.09.2025).

¹¹⁵ *Human Rights Watch*: “US: Budget Would Benefit Wealthiest at Expense of Rights”, 1 Temmuz 2025, <https://www.hrw.org/news/2025/07/01/us-budget-would-benefit-wealthiest-at-expense-of-rights> (E.T. 25.09.2025).

¹¹⁶ Bkz. *Amnesty International*: “Chaos & Cruelty: 10 Compounding Assaults on Human Rights”, 30 Nisan 2025, <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2025/04/AMR5193132025ENGLISH.pdf> (E.T. 25.09.2025).

fiyatları artmış, bu politikaların sonucunda işsizlik ve yoksulluk artarken gelir dağılımı çalışanlar aleyhine bozulmuştur.¹¹⁷ Milei iktidarının bu ekonomik şok terapi programına, direnişleri bastırmak için gerekli görülen özgürlükleri kısıma politikası eşlik etmiştir. İfade ve örgütlenme özgürlüğünün kullanımı sınırlanmış, kamusal alan denetim altına alınmış, protestoları suç haline getiren hukuksal düzenlemeler çıkarılmış, gösterilerde şiddet kullanımına izin verilmiş, bu uygulamalarla protesto hakkı fiilen ortadan kaldırılmıştır. Milei rejimi, sosyal hakları tahrip eden politikaları yanında, hukuk devletini, demokrasiyi, temel özgürlükleri zayıflatan, bilgiyi kontrol eden, ifade özgürlüğünü sınırlayan, örgütlü sosyal yapıları hedef alan, yurttaşların katılım kanallarını daraltan uygulamalarıyla da yeni otoriter rejimlerin ortak özelliklerini taşımaktadır.¹¹⁸ Bunun gibi, bilim insanlarını, bağımsız medyayı, LGBTİ+ topluluğunu düşmanlaştıran nefret söylemleri bakımından da Milei, aşırı sağcı liderlerin özelliklerini paylaşmaktadır.¹¹⁹ Kadın hakları ve kürtaj karşıtlığı Milei iktidarının bir başka boyutudur: Diğer aşırı sağcı iktidarlar gibi, Milei de kadın haklarına karşı politikaları uygulamaya geçirmiş; örneğin kadın bakanlığını kapatmış, toplumsal cinsiyete dayalı şiddeti önleme programlarının kaynaklarını kesmiştir.¹²⁰

Macaristan'da Viktor Orban rejimi, çağımızın otoriter yönetimlerinin bir başka ünlü örneğidir. 2010'dan bu yana aralıksız iktidarda olan Fidesz Partisi ve lideri Orban, bu iktidar yıllarında Macaristan'ın siyasal rejimini dönüştürmüş, yeni bir otoriter rejim tipi inşa etmiştir.¹²¹ Fidesz iktidarı, içinde yaşadığımız *yeni faşizm* olgusuna en uygun düşen örneklerden biridir.¹²² 2010 sonrasındaki iktidarı döneminde parti devletini inşa sürecini başlatan Fidesz Partisi, zaman içinde rejimi totaliter bir yöne doğru sürüklemeye eğilimine girmiştir. Fidesz iktidarı, muhalif kamu görevlilerini tasfiye etmiş, bürokrasiye kendi taraftarlarını yerleştirmiş, medyayı ve yargı organlarını hükümetin kontrolüne almış ve özgürlüklerin sınırlandığı bir ortamda, kendi ideolojisine uygun yeni bir anayasanın kabulünü sağlamıştır. Orban rejimi, yalnız anayasal demokrasiye ve hukuk devletine sistemli olarak saldırmakla kalmamış, aynı zamanda sosyal devlet kazanımlarına da güçlü bir saldırı dalgası başlatmıştır: 2010'dan itibaren sosyal politika, eğitim, konut, vergi alanlarındaki yasal değişiklikler, sosyal hakların kırılmasına yönelmiştir. Yeni hükümet, sosyal eşitsizlikleri arttıran, yoksul karşıtı politikalar uygulamıştır. Örneğin, sosyal yardımları azaltmış, engelli yardımlarını ciddi biçimde sınırlamış, daha önce sosyal yardım alan on binlerce yardım alıcısının yardımlarını kesmiştir. Yaklaşık yarım milyon işsiz yurttaş da işsizlik yardımlarını

¹¹⁷ *Oyvatt, Cem / Öncü, Sabri / Rabinovich, Joel*: “Arjantin’de Milei’nin Şok Terapisi: Mitler ve Gerçekler”, 15 Şubat 2025, <https://www.ayrim.org/guncel/arjantinde-mileinin-sok-terapisi-mitler-ve-gercekler/> (E.T. 29.09.2025).

¹¹⁸ *Forero Alba, Sofia / Fernández Almeida, Victoria*: “When spending and freedoms are restricted. Milei’s Argentina”, 1 Eylül 2025, <https://www.dejusticia.org/en/when-spending-and-freedoms-are-restricted-mileis-argentina/> (E.T. 29.09.2025).

¹¹⁹ *Bianchi, Matias / Esperanza Casullo, Maria*: “Argentina: Democracy in a Bain-marie”, 16 Ocak 2025, <https://www.geopoliticalmonitor.com/argentina-democracy-in-a-bain-marie/> (E.T. 30.09.2025).

¹²⁰ “Solidarity With Women in Argentina as Rights Come under Attack”, 17.07.2025, <https://uniglobalunion.org/news/solidarity-with-women-in-argentina-as-rights-come-under-attack/> (E.T. 01.10.2025); “Argentina: Insights, Resistance, and Human Rights Violations Amid Milei’s Regressive Political Crisis”, <https://hic-net.org/argentina-under-milei-feminist-resistance-amd-human-rights-in-crisis/> (E.T. 01.10.2025).

¹²¹ Ayrıntı için bkz. *Özdek*, Neoliberal Otoriter Dönüşüm ve Türkiye, s.19 vd.

¹²² *Yıldızoğlu, Ergin*: Yeni Faşizm, 2. Baskı, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2020, s.102.

kaybetmiştir. İş hukukundaki değişiklikler, çalışanların ücret güvencesizliğini derinleştirerek sermaye-emek arasındaki eşitsizlik uçurumunu büyütüştür. Sendikalar zayıflatılmış, grev hakkı kısıtlanmıştır. Orban hükümeti, siyasal muhalif olarak görülen kamu çalışanlarını, örneğin öğretmenleri keyfi biçimde işten çıkarmıştır.¹²³ Böylece, kamuda çalışma hakkı, yalnız iktidar yandaşlarına tanınmıştır. Bu örnek de, günümüzdeki otoriter rejimlerin sosyal politika uygulamalarının keyfilik ve ayrımcılık içermesine tipik bir örnektir. Aynı ayrımcılık ve keyfilik, sosyal yardımların dağıtılmasında da görülmüştür: Kayırmacı sosyal yardımlar, siyasal sadakat satın almada kullanılmıştır. Yoksul bölgelerdeki kamu çalışma programlarından da, iktidar partisine sadakate dayalı kayırmacı toplumsal ağlar örülmesinde yararlanılmıştır. Yolsuzluk ve kayırmacılığa dayalı sosyal ilişkilerle, devlet/parti ve bireyler arasında şahsi ilişkiler kurulmuş, siyasal sadakat gösteren bireyler ödüllendirilmiştir. Nasıl ödüllendirildikleri, sınıf konumlarına göre belirlenmiş; iş insanları için kamu ihaleleri, bürokratik orta sınıf için devlet aygıtında bir iş, yoksul kesimler için kamu çalışma programlarında istihdam imkanları dağıtılmıştır.¹²⁴

Viktor Orban liderliğindeki Fidesz rejiminin, toplumun en dezavantajlı yoksul kesimlerini kamu yardımlarından yoksun bırakarak çaresizliğe itmesi, neofaşizmin *yoksul düşmanı* karakterini açığa vurması bakımından çarpıcıdır: İşsizlerin, engellilerin sosyal yardımlarının kesilmesi, Orban rejiminin acımasız yüzünü teşhir edici niteliktedir. Fidesz'in çok çocuk sahibi aileler için getirdiği yardımlar da, bütün ailelere ve bütün çocuklara yönelik olmamış, yalnız düzenli bir işi olan ebeveynleri kapsamış, işsiz veya kayıtdışı çalışan ebeveynler bu uygulamadan yararlanamamıştır. Bu dışlayıcılık, güncel otoriter rejimlerdeki sosyal yardımların keyfi ve ayrımcı doğasına bir örnektir: Üç ve daha fazla çocuk sahibi ailelere çocuk başına -vergi muafiyeti biçiminde- aylık aile yardımı uygulaması başlatan Fidesz rejimi, "hak eden / hak etmeyen aile" ayrımını yapmış; düzenli iş sözleşmesi olan, düzenli gelirli aileleri çocuk yardımlarından yararlandırmış, düzenli ve iyi gelirli bir iş bulamayan kesimleri bu desteklerden yoksun bırakmıştır.¹²⁵ İnsani bir perspektiften bakıldığında anlaşılabilir olmayan şey, yardıma en fazla ihtiyaç duyan kesimlerin bu yardımlara ulaşamamasıdır. Bu durum da, Fidesz rejiminin yoksul düşmanı, ayrımcı ve ırkçı mantığıyla bağlantılıdır: Özellikle Roman aileler hak eden / hak etmeyen aile ayrımından en fazla zarar görenlerdir. Hem işsiz, hem en yoksul, hem çok çocuk sahibi ailelerin yoğunlaştığı Roman topluluğu, Orban rejiminin sosyal politikalarından en fazla acı çeken kesimlerin başında gelmektedir.¹²⁶ Sonuçta Orban rejimi, sosyal yardımlarıyla en yoksulları değil, orta sınıfları desteklemiştir.¹²⁷ Gerçekte, Orban'ın "refah devletinin yerine, rekabetçi çalışma temelli toplumu getirme"¹²⁸ söylemiyle başlattığı "reformlar", sosyal devlet kalıntılarını yok etmekte başarılı olurken, bu süreçte yoksullardan zenginlere kaynak transferi yapılmış ve iktidara yakın bir yerli burjuvazi kesimi inşa edilmiştir.

¹²³ *Misetics, Bálint*: "A Social Catastrophe in the Making: Social Policy in Hungary since 2010", Heinrich Böll Stiftung, 23 Aralık 2014, <https://www.boell.de/en/2014/12/23/social-catastrophe-making-social-policy-hungary-2010> (E.T. 03.10.2025).

¹²⁴ *Becker, Joachim*: "Macaristan: Neoliberalizm ve Milli-Muhafazakârlık Arasında Fidesz Hükümeti", Toplum ve Bilim, Sayı 155, 2021, s.99, 120, 124.

¹²⁵ *Szikra, Dorottya*: "Welfare for the Wealthy: The Social Policy of the Orban-regime, 2010-2017", Friedrich Ebert Stiftung, Mart 2018, s.9-10, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14209.pdf> (E.T. 04.10.2025).

¹²⁶ A.g.e., s.10.

¹²⁷ *Becker*, a.g.e., s.120-121.

¹²⁸ *Szikra*, a.g.e., s.5.

Macaristan'daki Fidesz iktidarının sosyal hakları yok etmede daha ileri giden bir başka boyutu, yoksullara karşı cezai politikaları devreye sokmasıdır. Bu durumun bir örneği, evsizlerin cezalandırılmaya başlamasıdır: Orban rejimi 2018'de yeni bir anayasal değişiklikle, kamusal alanların sürekli mesken olarak kullanımını yasaklamıştır.¹²⁹ Bu anayasal değişiklik temelinde çıkarılan yeni ceza kurallarıyla, kamusal alanda sürekli ikamet etme “suçu” yaratılmış ve bu suçu işleyenler için para cezası veya toplum yararına çalışma cezası öngörülmüştür. Bu cezaların gereğini yerine getirmeyenler için ise, hapis cezası getirilmiştir.¹³⁰ Bu örnek, içinde yaşadığımız dönemde toplumları sosyal haklardan yoksun bırakmakla yetinmeyen neoliberal iktidarların, ayrıca cezai önlemlerle yoksulları sosyal kontrol altına almaya ve giderek hapishanelere kapatmaya yöneldiğinin bir göstergesidir. Sosyal devletin gerçekleştirmekle yükümlü olduğu konut / barınma hakkının yüklediği ödev devletlerce yerine getirilmediği gibi, barınma olanağı bulamayan kesimler “suçlu” addedilerek cezalandırılmaktadır. Bu durum, kapitalizmin erken dönemlerinde norm olan, *serserilik* yasalarıyla hapishanelere veya çalışma kamplarına gönderilen yoksulları kapatma politikasının geri gelmekte olduğunun işaretini de vermektedir. Nitekim, evsizlerin cezalandırılmasına başka Avrupa ülkelerinde de rastlanmaya başlamıştır¹³¹ ve trend, baskının artmasıyla beraber hapsedme politikasının da giderek yaygınlaşabileceği yönündedir. Baskıcı rejimlerde hapsedme politikaları yoksulları hedef aldığı gibi, aynı zamanda ırkçı bir boyut da taşıyabilmektedir. Örneğin, Macaristan'da Roman nüfusunun hapishanelerdeki oranının yüksek olduğu tahmin edilmektedir. Bu konuda resmi bir veri olmasa da, ulusal polis verilerine dayalı araştırmalara göre, Roman bireylerin üç kat daha fazla arama ve gözaltı işlemlerine maruz kaldığı belirtilmektedir.¹³² ABD'de ise, neoliberal dönemin başından itibaren hapishane nüfusu tırmanışa geçmiştir ve yaklaşık 2 milyon mahpus nüfusuyla ABD, dünyada yıllardır başı çekmektedir. ABD'de hapsedilen nüfusun büyük kısmının Siyahlar ve Latinler oluşu, cezai politikaların ırkçı boyutunu açıkça ortaya sermektedir.

Yeni otoriter rejimlerin sosyal politikaları; eşitsizlikçi, ayrımcı, dışlayıcıdır, aynı zamanda cinsiyetçidir. Bu rejimlerde kadın haklarına düşmanlık, siyasal iktidar eliyle güçlendirilmektedir. Örneğin, 2000'lere kadar ulusal ve uluslararası düzeyde kadınların hakkı olarak hukuksallaşan kürtaj hakkı, son yıllarda bir dizi ülkede adeta yasadışı ilan edilerek yasaklanma ya da kısıtlanma sürecine girmiştir. Bu tür rejimlerin sosyal politikaları da, kadın özgürlüklerini kısıtlayıcı ve kadın emeği sömürsünü yoğunlaştırıcı bir boyut taşır. Macaristan'da Orban rejimi örneğinde görüldüğü üzere, bir dizi ülke aile/çocuk yardımlarını uygulamaya koyarak, muhafazakâr ideolojik bir ambalaj içinde, nüfusun yaşlanması olgusuna karşı doğum hızını artırma politikalarını uygulamaya başlamıştır. Bu politikanın kadınlar açısından sonucu, kadınların toplumsal rolünün anneliğe indirgenmesi ve ev içindeki karşılıksız bakım emeği sömürsünün yoğunlaşmasıdır. Gerçekte kadın emeğinin sömürsü, sosyal devleti tasfiye eden ve kamusal bakım hizmetlerini özelleştiren neoliberal politikalar ile hız kazanmıştır. Özelleştirmelerle devlet sosyal hizmetler alanından geri çekilirken, çocuk

¹²⁹ The Fundamental Law of Hungary, m.XXII (3).

¹³⁰ *Fondation Abbé Pierre, FEANTSA, Avokats Sans Frontières: Homeless Not Guilty! Ending the Criminalisation of Homelessness in Europe, Report 2024, s.4*
https://www.feantsa.org/public/user/Resources/reports/2024/HNG/SANC_Brochure_EN_V1_1.pdf (E.T. 05.10.2025).

¹³¹ Bkz. A.g.e.

¹³² A.g.e., s.8.

bakımı, yaşlı bakımı, hasta bakımı gibi hizmetler aileye terkedilmiş, aile içindeki kadının bakım yükü artmıştır. Neoliberal politikalar, kadının aynı zamanda işgücü piyasasında düşük ücretle, güvencesiz yarı-zamanlı esnek istihdam biçimlerine katılmasını da teşvik etmiştir. Kadın emeğinin hem evinde, hem işgücü piyasasında çifte sömürsünü arttıran bu politikalar, günümüzün otoriter rejimlerinde bir adım daha ileriye götürülmektedir: Artık geleneksel ataerkil aile modeline geri dönüş teşvik edilmekte, kadınların tarihsel hak kazanımları daha geriletilerek katı ataerkil değerler baskıcı iktidarlarca yeniden canlandırılmaya çalışılmaktadır. Örneğin, Macaristan, Polonya ve Hırvatistan'da uygulanan neoliberal sosyal politikaların muhafazakâr, ayrımcı, aileci ve yeniden ataerkillleştirici boyutları ortaktır.¹³³ Bu ülkelerde ve Avrupa'nın diğer gerici hareketlerinin güçlü olduğu yerlerde, İstanbul Sözleşmesi protestoları, toplumsal cinsiyet eşitliğine karşı kampanyalar, LGBTİ+ bireylerin evliliğine ve evlat edinmesine karşı eylemler, 2010'lardan bu yana yükseliş halindedir. Otoriter rejimlerde LGBTİ+ bireylere yönelik nefret söylemleri, yasaklama ve cezalandırma politikaları ürkütücü biçimde tırmandırılmaktadır. LGBTİ+ bireylere yönelik dışlayıcılık, hukuk alanında yeniden düzenleme konusu olmaya başlamıştır, böylece artık aşıldığı ve tarihte kaldığı düşünülen eşcinsellik yasakları yeniden canlanma eğilimine girmiştir. Örneğin, Macaristan'da Orban rejiminin Nisan 2025'te gerçekleştirdiği yeni anayasa değişikliği ile, Macaristan Anayasası'na kişinin "ya erkek ya da kadın olduğu" cümlesi eklenerek,¹³⁴ LGBTİ+ kimliği dışlanmıştır.¹³⁵ Bu olgular, kapitalizmin içinde bulunduğumuz evresinde egemen sağ ideolojinin feminizmi ve LGBTİ+ hareketini düşmanlaştırarak cadı avına dahil etmesiyle ilgilidir ki, bu durum faşizmin cinsel siyasetinin tarihte benzerleri görülen bir özelliğidir.¹³⁶ ABD'de Trump'la beraber iktidara gelen, teknoloji sermayesi devlerinin desteklediği yeni sağ ideoloji de, günümüzde yeni toplumsal hareketleri "yeni düşmanlar" olarak kabul etmekte, bu hareketlerin sosyalizm tehdidi yerine geçtiğini düşünmektedir: Trump'ın programını dayandırdığı Amerikan yeni sağ ideolojisi, "yeni düşmanı" feminizmde, ırkçılık karşıtı hareketlerde ve çevrecilikte görmektedir. Bu ideoloji, eşitlikçi, evrenselci fikirlere karşı beyaz üstünlüğünü, ırksal, sınıfsal, cinsel hiyerarşileri ve sömürgeciliği açıkça savunmaktadır.¹³⁷ Görüldüğü gibi, yeni otoriter rejimlerin ideolojik arkaplanında güçlü bir neofaşist damar bulunmaktadır. 21. yüzyılda artan devlet baskısını, hukukun ve kazanılmış hakların yok sayılmasını, militarizmin güçlenmesini, emperyalist saldırganlığı bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

Günümüzde cinsiyet eşitliğine ve cinsel kimlik haklarına karşı saldırılar, laikliğin erozyonuyla elele gitmektedir. Bir yandan Aydınlanma değerlerine, bilime, üniversitelere, laik eğitime, toplumsal cinsiyet araştırmalarına, feminizme saldırılırken, diğer yandan dinsel değerler

¹³³ Bkz. *Stubbs, Paul / Lendvai-Bainton, Noémi*: "Authoritarian Neoliberalism, Radical Conservatism and Social Policy within the European Union: Croatia, Hungary and Poland", Development and Change, International Institute of Social Studies, 2019, s.1-21.

¹³⁴ The Fundamental Law of Hungary, m.L (1).

¹³⁵ *Uitz, Renáta*: "The 15th Amendment of the Hungarian Fundamental Law: Advancing Illiberal Christian Democracy", ConstitutionNet, International IDEA, 2 May 2025, <https://constitutionnet.org/news/voices/15th-amendment-hungarian-fundamental-law-advancing-illiberal-christian-democracy> (E.T. 08.10.2025).

¹³⁶ *Özdek, Yasemin*: "Yükselen Neofaşizm ve Kadınlar", Birgün, 21 Eylül 2023, <https://www.birgun.net/makale/yukselen-neofasizm-ve-kadinlar-470234> (E.T. 08.11.2025).

¹³⁷ Bkz. *Çete, Erman*: "Quinn Slobodian: Ne Ulusa, Ne İmparatorluğa Benzeyen Teritoryal Örgütlenme Biçimleri Çoğalacak", 06.10.2025, <https://harici.com.tr/quinn-slobodian-ne-ulusa-ne-imparatorluga-benzeyen-teritoryal-orgutlenme-bicimleri-cogalacak> (E.T. 12.11.2025).

kamusal alanda etkisini arttırmakta, dinsel temalar okullarda eğitim müfredatına girmekte, hatta yasal düzenlemelerle hukuk kuralı haline getirilmektedir. Laiklikten uzaklaşma, günümüzdeki otoriter yönetimlerin ortak paydalarından biridir. Bu yöndeki bir örnek, Orban rejiminin Macaristan Anayasası'nda, çocukların "Hıristiyan kültürüne göre" yetiştirileceğinin düzenlenmesidir (m.XVI/1). Orban'ın otoriter rejimi, dinsel değerleri kamusal alanın her yanına zerk etmektedir: Okul müfredatında dinsel derslerin ağırlığı artmış, dinsel örgütlerin okullardaki ve toplumsal hayattaki etkinlikleri önem kazanmıştır. Hükümet cemaat üniversitelerine cömert kaynaklar ayırmakta, bu üniversitelerden cemaat eğitiminden geçmiş yeni kuşak öğretmenler, hemşireler, sosyal hizmet çalışanları mezun edilmektedir. Feminizm ve toplumsal cinsiyet araştırmaları üniversitelerde saldırı altındayken, yeni keşfedilen "aile çalışmaları" disiplini teşvik edilmektedir.¹³⁸ Yeni icat edilen "aile hakları" kavramı da dolaşıma sokularak, "aile hakları" kadın haklarının üstüne çıkarılmaktadır.¹³⁹ Görüldüğü üzere, kadın haklarını ve özgürlüklerini geriletmeye yönelik aşırı sağ rejimlerin saldırısı ile laiklikten uzaklaşma, eşzamanlı ilerleyen, birbirini tamamlayan, aynı gerici dalganın farklı yüzleridir. Bu durum, günümüzün otoriter rejimlerinin önemli bölümünün, dinsel sağ akımların egemenliği altında olmasının da bir sonucudur. Bu yönde bir başka örnek, AKP Türkiye'sidir.

B. Türkiye Örneği: AKP Rejimi ve Sosyal Haklar

AKP rejimi, 21. yüzyıl dünyasındaki otoriter rejimlerin en önde gelen örneklerinden biridir. 3 Kasım 2002 genel seçimlerini kazanmasından itibaren bugüne değin aralıksız süren 23 yıllık AKP iktidarı boyunca, Türkiye'de siyasal rejim *de facto* anayasal çerçeveden uzaklaşmış ve Erdoğan liderliği altında, iktidarın tek kişi yönetimine doğru evrilerek kişiselleştiği keyfi bir yönetim biçimi egemen olmuştur. AKP "demokratik muhafazakârlık" ideolojisini benimsediği propagandasıyla iktidara gelse de, gerçekte İslamcı bir istibdat rejimini inşa etme hedefine yönelmiştir. İktidar yılları boyunca bu yönde önemli mesafe kat etmiş, siyasal rejimi adım adım kendi programı doğrultusunda dönüştürmüştür: AKP rejiminde yasama organı etkisizleştirilmiş, yargı organları siyasal iktidarın güdümüne alınmış, seçim süreçleri çeşitli yollarla manipüle edilmiş, muhalefet partilerinin seçimle gelmiş belediye yöneticileri görevden alınarak yerlerine merkezi yönetim tarafından kayyımlar atanmıştır. Devletin kurumlarını ele geçirme ve muhalefeti etkisiz kılma amacıyla, yargı organları eliyle yürütülen operasyonlar, açılan kumpas davalar, hak ve özgürlüklerin kısıtlanması ve muhalefete karşı dozu giderek artan siyasal baskılar sonucu, ülkede hapisane nüfusu katlanarak artmıştır. 2016-2018 dönemindeki olağanüstü hal rejimi altında gerçekleşen 2017 Anayasa değişikliğiyle, parlamenter sistemin yerine kendine özgü otokratik bir hükümet sistemi kurulmuştur. Anayasa resmen askıya alınmamış olsa da, anayasa kuralları iktidar tarafından dikkate alınmamakta, yargı kararları seçmeci biçimde uygulanmamaktadır. Ülkede halen iktidarın kendini hukukla sınırlı görmediği bir keyfi rejim varlığını sürdürmektedir. AKP'li yıllarda Cumhuriyetin anayasal temel ilkeleri olan hukuk devleti, laiklik, demokratik devlet, sosyal devlet ilkelerinden uzaklaşmış, iktidarın temel hak ve özgürlüklere saldırıları gündelik olağan uygulamalar haline gelmiştir.¹⁴⁰

¹³⁸ Stubbs / Lendvai-Bainton, a.g.e., s.10.

¹³⁹ *The Advocates for Human Rights: A Rollback for Human Rights: The Istanbul Convention under Attack*, 2021, s.7.

¹⁴⁰ Bu konuda daha geniş açıklama için bkz. *Özdek, Neoliberal Otoriter Dönüşüm ve Türkiye*, s. 35 vd. Bu başlık altında AKP'nin sosyal haklar politikasıyla sınırlı bir değerlendirme yapılacaktır.

AKP rejiminin sosyal haklara yönelik politikası, Anayasa'daki sosyal hak güvenceleri açısından bir fiili *anayasasızlaştırma* sürecinden başka bir şey değildir. AKP iktidarı, kendinden önceki hükümetler döneminde başlayan neoliberal politikaları yoğunlaştırarak uygulamaya devam etmiştir. 24 Ocak 1980 kararlarıyla başlayan, 12 Eylül askeri darbesi döneminde ve ANAP iktidarı yıllarında ilerleyerek süren neoliberal politikalar, en güçlü biçimde AKP iktidarı tarafından uygulanmıştır. Özelleştirmelerin en büyük kısmı (%89'u) AKP iktidarı yıllarında gerçekleşmiş,¹⁴¹ emek haklarına yönelik baskılar en çok AKP döneminde yaşanmıştır. Örneğin grev yasaklamaları, AKP iktidarı sırasında rutin uygulamalar haline gelmiştir. Grev hakkının bastırılmasında olağanüstü hal rejiminden yararlanıldığı, bizzat Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından şöyle ifade edilmiştir: “*Olağanüstü hali biz iş dünyamız daha iyi çalışsın diye yapıyoruz. (...) Şimdi grev tehdidi olan yere biz OHAL'den istifadeyle anında müdahale ediyoruz. Diyoruz ki hayır, burada greve müsaade etmiyoruz, çünkü iş dünyamızı sarsamazsınız.*”¹⁴² Bu ifadeler, AKP'nin emek haklarına bakışını ve sınıf tercihini de yansıtmaktadır. “Varoşları temsil etme” iddiasıyla iktidara gelen AKP, çeyrek yüzyıla yayılan iktidar döneminde sermaye politikalarını sınırsızca uygulamıştır. AKP'li yıllarda gelir dağılımındaki adaletsizlik daha bozulmuş, özelleştirmeci politikalardan beslenen yeni bir İslamcı burjuvazi devlet desteğiyle büyümüştür. Yoksullaşan kitleler ise, cemaat ve tarikatlara yönlendirilmiştir. AKP, halkı yoksullaştıran iktisadi politikaları İslamcı politikalar ile içiçe uygulamıştır: Devletin sosyal hizmetler alanından çekilmesi, cemaat ve tarikatların güçlenmesini sağlamış; kamusal yoksul yardımları ise kayırmacı bir anlayışla iktidara yakın yoksul kesimlere dağıtılmış ve AKP'nin toplumsal tabanının genişletilmesinde kullanılmıştır. AKP rejimi, uyguladığı neoliberal ekonomi politikaları ve baskıcı özellikleriyle, çağımızdaki diğer otoriter rejimlere genel hatlarıyla benzerlik gösterir. Kendine özgü ayırt edici yönü, aşırı sağ bir parti olan AKP'nin İslamcı bir ideolojiye dayanması ve giderek dinci totaliter bir rejim kurma hedefine yönelmesidir.

Siyasal rejimi otokratik bir tarzda dönüştüren AKP, emek rejimini de despotikleştirmiştir. AKP'li yıllarda çalışma koşulları ağırlaşmış, emek sömürsü yoğunlaşmış ve emeği koruyan hukuk kuralları güvencesizliği egemen kılacak biçimde değiştirilmiştir. AKP, iktidara geldiği ilk yıllardan itibaren güvencesizleştirme politikalarını uygulamaya koymuştur. İş hukukunda esnek çalışma biçimlerini yasalaştıran 4857 sayılı İş Yasası, AKP'nin iktidara gelmesinden hemen sonra yürürlüğe girmiştir.¹⁴³ Bu yasada, çağrı üzerine çalışma (m.14), özel istihdam büroları aracılığıyla geçici iş ilişkisi (m.7) gibi esnek çalışma biçimleri düzenlenmiştir. Yeni İş Yasası'ndaki esnek istihdam biçimleriyle, Türkiye'de iş hukuku işçiyi koruma amacından uzaklaşmış, güvencesizliğin hukuku olma yönünde dönüşüm sürecine girmiştir.¹⁴⁴ AKP dönemi, sendikal haklar bakımından da büyük bir gerilemeyi beraberinde getirmiştir; bu dönemde sendikalaşma oranları ülke tarihinin en dip seviyelerine inmiştir.¹⁴⁵ Sendikasızlama

¹⁴¹ Sönmez, a.g.e., s.75.

¹⁴² “Erdoğan'dan İtiraf: OHAL'le Grevlere Müsaade Etmiyoruz”, evrensel.net, 12 Temmuz 2017.

¹⁴³ 22 Mayıs 2003 tarihinde kabul edilen 4857 sayılı İş Yasası, 10 Haziran 2003'te yürürlüğe girmiştir.

¹⁴⁴ Özveri, Murat: “AK Parti Döneminde İş Hukukunda Güvencesizliğin Kurumsallaşması”, Meryem Koray / Aziz Çelik (Der.), Himmet, Fitrat, Piyasa: AKP Döneminde Sosyal Politika, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s.127, 129.

¹⁴⁵ Türkiye'de resmi sendikalaşma oranı %14.5 iken, DİSK-AR'a göre (kayıtdışı işçileri de kapsayan) fiili sendikalaşma oranı %12 civarındadır. Bkz. DİSK-AR: Sendikalaşma ve Toplu Pazarlık Raporu, Ocak 2026,

olgusunda, neoliberal politikaların getirdiği esnek çalışma ve taşeron çalışma sisteminin etkisi büyüktür, ancak sendikasılaşmayı yaratan etkenler bundan ibaret değildir: Sendikaya üye olan işçilerin işten çıkarılması, işe giriş sırasında işçilerden sendikaya üye olmayacağına dair imzalı belge alınması, işçilerin gittiği camilerde imamlara sendika karşıtı vaaz okutulması gibi çok çeşitli taktikler, son yılların sendikasılaştırma sürecinde artış göstermiştir. İşçilere ve sendikacılara baskı ve şiddet de içerebilen bu tür anti-sendikal tekniklerin etkisiyle, emekçilerin sendikal haklarını kullanabilmeleri son derece güçleşmiştir.¹⁴⁶ Emegın örgütlenmesini desteklemeyen AKP, varolan sendikaları da kendi hegemonyası altında tutmaya çalışmış; güdümlü, kontrol edilebilir bir vesayet sendikacılığı politikası izlemiştir.¹⁴⁷

Türkiye'nin emek hakları sicilindeki bozukluk, Uluslararası Sendikalar Konfederasyonu (ITUC) raporlarına da yansımıştır. ITUC 2025 küresel haklar indeksinde Türkiye, emek hakları bakımından dünyanın en kötü durumda olan 10 ülkesi arasında yer almıştır.¹⁴⁸ ITUC verilerine göre Türkiye'de sendikal haklar, yetkililer ve işverenler tarafından sistematik olarak baskı altına alınmaktadır, sendikalaşma girişimlerinde bulunanlar işten çıkarılmaktadır, sendikacılar tutuklanmaktadır. 1 Mayıs kutlamaları polis şiddetiyle karşılaşmaktadır. Toplu sözleşme hakkı engellenmektedir; örneğin 2024'te DİSK / Dev Sağlık-İş üyelerinin isimleri resmi kayıtlardan keyfi biçimde silinerek sendikanın toplu sözleşme hakkını elde etmesi engellenmiştir.¹⁴⁹ ITUC'un son 10 yıllık raporları, AKP rejiminde emek hakları ihlallerinin artarak istikrar kazandığını açık biçimde sergilemektedir: Türkiye, son 10 yıl boyunca (2016-2025) kesintisiz biçimde ITUC'un küresel haklar indeksinde dünyanın en kötü 10 ülkesi arasına girmiştir.¹⁵⁰ Bu veriden de anlaşılmaktadır ki, özellikle 2016'da başlayan olağanüstü hal döneminden itibaren AKP rejiminde emek haklarının sistematik ihlali yoğunlaşarak süreklileşmiştir.

AKP'li yılların emek rejimi esnektir; ucuz ve güvencesiz emek sömürüsüne dayanır. Bu rejimde düşük ücretler, yasal sınırları aşan uzun çalışma süreleri, denetimsiz ve sağlıksız üretim koşulları geçerlidir; emegın hakları, şirketlerin kâr oranlarını düşüren bir maliyet faktöründen başka bir şey olarak görülmez. Küreselleşme süreciyle beraber, sermaye en ucuz işgücüyle üretim yapabileceği ülkelere taşınma olanağına sahip olmuştur.¹⁵¹ Türkiye de, uluslararası yeni işbölümüne dünya pazarları için üretim yapan ucuz işgücü rezervi olarak eklenmiştir. Türkiye'nin küresel piyasalardaki rekabet stratejisi “düşük ücret politikası” üzerine kurulmuştur. AKP iktidarı ülkeyi yabancı sermayeye “cazip bir yatırım yeri” olarak

<https://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2026/01/Sendikalaşma-ve-Toplu-Pazarlık-Rapor-Ocak-2026-1.pdf> (E.T. 21.01.2026).

¹⁴⁶ Çelik, Aziz: “AKP Döneminde Sendikal Haklar: Sendikasıız-Grevsiz Kaynaşmış Bir Kitleyiz!”, Meryem Koray / Aziz Çelik (Der.), Himmet, Fıtrat, Piyasa: AKP Döneminde Sosyal Politika, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s.182-183.

¹⁴⁷ A.g.e., s.192-193.

¹⁴⁸ ITUC, a.g.e., s.15.

¹⁴⁹ A.g.e., s.48.

¹⁵⁰ ITUC'un 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024 küresel haklar indeksi için bkz. ituc-csi.org.

¹⁵¹ Bir örnek için bkz. Ay, Melisa: “Tekstil Patronlarını Cezbeden Maaş 6 Bin Lira: Mısır'a Kaçışın Altında Ne Var?”, Birgün, 24.11.2025. Bu yazıda, Türkiye'deki işgücü maliyetlerini yüksek bulan patronların, ücretlerin daha ucuz olduğu Mısır'a taşındığı belirtilmektedir. Mısır'da asgari ücret, Türkiye'deki asgari ücretin yaklaşık dörtte biri kadardır.

tanıtırken düşük ücretleri ülkenin bir “avantajı” olarak sunmaktadır. Sermaye için avantaj olan düşük ücretler, çalışanlar için hak kaybı ve sömürü anlamına gelmektedir. Düşük ücret ve yüksek mesai, sömürü düzeninin unsurlarıdır. İşsiz bırakma bir tehdit aracı olarak kullanıldığından, çalışanlar bu koşulları çoğu kez kabul etmek zorunda kalır. Saha araştırmalarının da ortaya koyduğu gibi, Türkiye’de çalışanlar ücretler açısından yaşam maliyetinin altında gelirlere mahkum edilmekte, yasal sınırları aşan uzun çalışma saatlerine zorlanmaktadır.¹⁵²

AKP iktidarı döneminde artış eğilimine giren iş kazası ve meslek hastalıkları (iş cinayetleri), çalışma koşullarının güçleştiğinin açık göstergesidir. Son yıllarda iş cinayetlerinde adeta bir patlama yaşanmaktadır. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi verilerine göre, AKP’nin iktidar olduğu 23 yılda enaz 36 bin iş cinayeti meydana gelmiştir.¹⁵³ Çelik’e göre, gerçek iş cinayeti sayısı çok daha yüksektir; 2005-2024 arasında gerçek iş cinayeti sayısı 52.455’tir.¹⁵⁴ Yüksek iş cinayeti sayıları, kâr oranlarını ve üretim temposunu artırma amacıyla emeğin haklarını gözardı eden, emeğe değer vermeyen ağır sömürü koşullarının bir uzantısıdır. Bu nedenle, Türkiye’nin çalışma rejiminin önemli bir unsurunu iş cinayetleri oluşturmaya başlamıştır. Bu rejimde işçiler, kullanılıp atılacak, harcanabilir işçiler olarak görülmektedir. İşçilerin “kullan-at işçi” olarak görülmesi, iş cinayetlerini zirveye çıkaran başlıca etkidir.¹⁵⁵ Kayıtdışı sektörde iş cinayetleri daha yaygındır. İşçi sağlığı ve iş güvenliği önlemlerinin alınmadığı, herhangi bir hukuksal koruyucu mekanizmanın olmadığı, çalışma saatleri gibi sınırlara uyulmayan, hatta asgari ücret uygulamasının bile fiilen dışında kalan kayıtdışı çalışma, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de istihdamın önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Resmi verilere göre, kayıtdışı istihdam oranı 2024 yılı ikinci çeyreğinde %26.3 düzeyinde gerçekleşmiştir.¹⁵⁶ Görüldüğü gibi, Türkiye’de istihdamdaki geniş bir kesim, sosyal haklardan yoksun bir çalışma rejimi içindedir.

İş kazalarında hayatını kaybeden çalışanlar içinde çocuk işçilerin varlığı dikkati çekmektedir. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi verilerine göre, son 12 yılda enaz 742 çocuk çalışırken iş cinayetlerinde hayatını kaybetmiştir.¹⁵⁷ Bu olgunun da ortaya koyduğu gibi, AKP rejiminde çocuk işçiliği artmıştır: 2024’te Türkiye’de 15-17 yaş grubundaki çocukların %24.9’u işgücüne katılmıştır, oğlan çocuklarda bu oran %35.6’ya yükselmiştir. Bu da, 15-17 yaş grubundaki her dört çocukta birinin işgücüne katıldığını göstermektedir, her üç oğlan çocukta ise biri işgücüne katılmaktadır.¹⁵⁸ AKP iktidarı döneminde çocuk işçi sayısının

¹⁵² Örneğin bkz. *Birtek-Sen*: Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Tekstil Sektöründe Kadın Emeği ve Sendikal Algi Raporu, 2025, s.22-30, 86, <https://www.birteksen.org/aciklamalar/tekstil-raporu> (E.T. 25.11.2025).

¹⁵³ *Müftüoğlu, Özgür*: “23 Yılda 36 Bin İş Cinayeti Tesadüf mü?”, 19.11.2025, <https://isigmeclisi.org/21472-23-yilda-36-bin-is-cinayeti-tesaduf-mu-ozgur-muftuoglu> (E.T. 26.11.2025).

¹⁵⁴ *Çelik, Aziz*: “İş Cinayetleri Bilinenin İki Katı!”, Birgün, 17.11.2025. Yazar, SGK’nın iş kazası ve meslek hastalığı nedeniyle gelir bağladığı dosya sayısını esas alarak bu sayıyı saptamıştır.

¹⁵⁵ *Yıldırım, Kansu*: “Türkiye İşçi Mezarlığı: İş Cinayeti Rejiminin Oluşumu”, evrensel.net, 13 Kasım 2025.

¹⁵⁶ *T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı*: Yıllık Ekonomik Rapor 2024, s.32, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2024/10/Yillik-Ekonomik-Rapor-2024.pdf> (E.T. 28.11.2025).

¹⁵⁷ *İSİG Meclisi*: “Gençlerin Güvencesiz Çalıştırılmasına ve Geleceksizleştirilmesine Karşı Mücadeleye... Son Oniki Yılda Enaz 2.664 Genç İşçi Hayatını Kaybetti”, 23.02.2025, <https://isigmeclisi.org/21201-genclerin-guvencesiz-calistirilmasina-ve-geleceksizlestirilmesine-kars> (E.T. 28.11.2025).

¹⁵⁸ *TÜİK Haber Bülteni*: “İstatistiklerle Çocuk, 2024,” 18 Nisan 2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2024-54197> (E.T. 28.11.2025). Ayrıca bkz. *Kesbiç*,

tırmanışa geçmesinde, elbette yoksulluk en önemli etkidir. Yoksulluk ve güçleşen geçim koşulları nedeniyle, okulda olması gereken çocuklar çalışma hayatına itilmektedir. AKP iktidarı ise, yoksulluğu önlemek yerine, yoksul çocukları ucuz emek olarak işgücüne katılmaya yönlendirmektedir: AKP'nin eğitim politikasının önemli unsurlarından biri, sermayenin ucuz ve teknik eğitilmiş işgücü ihtiyacına cevap verecek şekilde, eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi olmuştur: 2012'de 6287 Sayılı Yasa ile 4+4+4 sistemi getirilerek, çocukların erken yaşta, okul ortamında bulunmadan, fabrikalarda, atölyelerde çalıştırılmalarının yolu açılmıştır. 4+4+4 biçimindeki yeni eğitim sistemi, mesleki eğitimin özel sektöre devredilmesini, meslek okullarının organize sanayi bölgelerinde açılabilmesini, yaygın eğitim sayesinde mesleki eğitimin okuldan tamamen kopartılmasını mümkün kılmıştır.¹⁵⁹ Böylece genç kuşaklar, eğitim hakkının gerektirdiği nitelikli ve çok yönlü bilimsel eğitimle yetişme olanağından mahrum bırakılmakta ve erken yaşta meslek eğitimine yönlendirilerek en ucuz işgücü haline getirilmektedir. Öğrencilerin işçileştirilmesi ise, “mesleki eğitim” görüntüsü altında meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır. Meslek liselerinden sonra, meslek ortaokullarının da açılmaya başlaması,¹⁶⁰ eğitim sisteminin küçük yaşlardan itibaren çocuk işçi yetiştirme hedefine odaklı olarak sürdürüleceğinin işaretidir. Milli Eğitim Bakanlığı ile sanayi ve ticaret odaları arasında imzalanan protokoller de, meslek eğitiminin tamamen sermayenin ihtiyaçlarına göre belirlendiği bir döneme girildiğini ortaya koymaktadır. Örneğin, mesleki ortaöğretim kurumlarını reel sektörün ihtiyaçlarıyla birebir uyumlu hale getirmek amacıyla, Ankara Ticaret Odası ile Ankara Milli Eğitim Müdürlüğü arasında bir protokol imzalanmıştır. Bu protokole göre, ildeki mesleki ortaöğretim kurumlarında, meslek eğitimi programları ve müfredat reel sektörün işgücü ihtiyacına göre güncellenecek, her meslek lisesinin en az bir işletmeyle işbirliği kurması sağlanacak ve sektör eğitimcileri derslerin verilmesine katılacaktır.¹⁶¹ Bu örnekten de anlaşıldığı üzere, meslek eğitimi işverenlerin özel ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmektedir. Eğitim sisteminde öğrencinin ve kamunun yararının değil, özel çıkarların esas alındığı ve öğrencilerin bu özel çıkarlara tabi kılındığı bir döneme girilmiştir.

AKP döneminde “mesleki eğitimi” adı altında yaşanan çocuk emeği sömürsünü gözler önüne seren bir örnek, Mesleki Eğitim Merkezlerindeki (MESEM) uygulamadır. 2019'da yapılan yasal değişikliklerle, bir özel lise tipi olan MESEM uygulaması başlatılmıştır.¹⁶² Organize

K. / Terzi, G. N. / Korlu, Ö. / Gencer, E. G. / Arık, B. M.: Eğitim İzleme Raporu 2025, Eğitim Reformu Girişimi, s.122, <https://www.egitimreformugirisimi.org/yayinlar/egitim-izleme-raporu-2025> (E.T. 28.11.2025).

¹⁵⁹ Müftüoğlu, Özgür: “Emek Piyasalarının Yeniden Yapılanma Sürecinde 4+4+4 Formülü”, Özgür Müftüoğlu / Arif Koşar (Haz.), Türkiye’de Esnek Çalışma, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014, s.138-141.

¹⁶⁰ Milli Eğitim Bakanlığının aşağıdaki haberlerine bkz. “Türkiye’nin İlk Mesleki Ortaokullarının Eğitim Vereceği İller Belli Oldu”, 12 Eylül 2024, <https://meb.gov.tr/turkiyenin-ilk-mesleki-ortaokullarinin-egitim-verecegi-iller-belli-oldu/haber/34771/> (E.T. 28.11.2025); “Mesleki Ortaokullar Tüm İllerde Kurulacak, Tarih Verildi”, 15 Ekim 2024, <https://www.ogretmenmeb.com/meb-haber/mesleki-ortaokullar-tum-illerde-kurulacak-h10751> (E.T. 29.11.2025).

¹⁶¹ “ATO ile İl Milli Eğitim Müdürlüğü Arasında İmzalanan Protokol Hayata Geçirildi”, 22.10.2025, https://ankahaber.net/haber/detay/ato_ile_il_milligi_egitim_mudurlugu_arasinda_imzalanan_protokol_hayata_gecirildi_268540# (E.T. 06.12.2025).

¹⁶² 5580 Sayılı Yasa’da 2019’da yapılan değişiklikle, MESEM “çıraklık, kalfalık ve ustalık eğitimi ile mesleki ve teknik kurs programlarının uygulandığı özel öğretim kurumu” olarak tanımlanmıştır (m.2/r). 3308 Sayılı Yasa’da 2019’da yapılan değişiklikle, MESEM programına kayıt olan öğrencilerin “çırak öğrenci” statüleri düzenlenmiştir (m.10-11).

sanayi bölgelerinde de açılan bu merkezlere yüzbinlerce öğrenci kayıt olmuştur. MESEM'lere devam eden öğrenci sayısı, 1 Aralık 2025 itibariyle 542.813 olarak açıklanmıştır.¹⁶³ MESEM öğrencileri, haftada 1 gün teorik eğitim için okula gitmekte, haftanın 4 günü ise pratik eğitim aldıkları işletmelerde çalışmaktadır. Tüm illerde açılmış olan MESEM'lerde çalışan 9., 10. ve 11. sınıf öğrencilerine asgari ücretin %30'u, 12. sınıf öğrencilerine asgari ücretin %50'si aylık ücret olarak verilmektedir.¹⁶⁴ Görüldüğü üzere, AKP döneminde “meslek lisesi eğitimi”, öğrenci emeği sömürüsüne dönüşmüştür. İşverenler için oldukça kârlı olduğundan, patronlar zorunlu eğitimin kısaltılmasını, gençlerin işgücüne daha erken katılmasını talep etmektedir.¹⁶⁵ Bu sistemde sermaye kesimi, öğrencilerin ucuz emeğinden yararlandığı gibi, aynı zamanda devlet teşvikleriyle de desteklenmektedir: MESEM gibi özel meslek liselerinde kayıtlı öğrenciler için, öğrenci başına 40.146.00 TL-77.626.00 TL arasında devlet desteği verilmektedir.¹⁶⁶ Ayrıca öğrencilere ödenen cüzi ücretler, İşsizlik Sigortası Fonu'ndan “devlet katkısı” olarak karşılanmaktadır.¹⁶⁷ Açıktır ki MESEM'ler, patronlar için bedava işgücü elde etmenin bir yolu olmuştur. Bir yandan kamusal kaynaklar özel okullara aktarılırken, diğer yandan yüzbinlerce öğrenci nitelikli eğitim hakkından ve örgün eğitimden yoksun kalarak ucuz emek ordusuna katılmaktadır. MESEM'lerde öğrenci emeğinin tehlikeli işlerde dahi kullanıldığını, iş cinayeti haberleri açığa vurmaktadır.¹⁶⁸ Kapatılması gerekirken yenileri açılan MESEM'ler, sermayenin ihtiyaç duyduğu insan kaynağına masrafsız ulaşmasının aracı olmuştur. Okullarda olması gereken çocuklar ise organize sanayi bölgelerindeki firmalara teslim edilerek, asgari ücretin üçte biri oranında ücretle, emek sınıfının en ucuz ve savunmasız kesimi olarak işçileştirilmektedir.¹⁶⁹ Böylelikle AKP, yalnız nitelikli kamusal eğitim hakkını tasfiye etmekle kalmamakta, aynı zamanda ulusal eğitim sistemini sermayenin hizmetine sunarak çocuk işçi ordularının yetiştirilmesi bakımından işlevli kılmaktadır. AKP'nin eğitim politikaları, 19. yüzyılın çocuk emeği sömürüsünü yeniden canlandırmıştır.

Günümüzde artış trendine giren 19. yüzyıl emek sömürü biçimlerinin AKP Türkiye'sinde bir dizi örneği vardır. Çocuk emeği sömürüsü, bu örneklerden yalnız biridir. Bir başka örnek, 4857 sayılı İş Yasası'nın 46. maddesinde 2025'te yapılan bir değişiklikte,¹⁷⁰ turizm sektöründe çalışanların *dinlenme hakkındaki* kayıptır. Yeni düzenlemeye göre, turizm sektöründe çalışan işçilerin haftalık tatil hakkını kullanmaları 10 günlük bir çalışma süresinin sonuna bırakılabilecektir. Ayrıca, işçinin hafta tatili günündeki çalışması için fazla mesai ücreti de ödenmeyecektir. Böylece, haftalık izin hakkının 10 günde bir kullanılması

¹⁶³ Bkz. <https://e-mesem.meb.gov.tr> (E.T.01.122025).

¹⁶⁴ Bkz. <https://meslegimhayatim.meb.gov.tr/egitim/mesleki-egitim> (E.T. 01.12.2025).

¹⁶⁵ Örneğin bkz. “MÜSİAD Başkanı Çocuk İşçiliği Savundu; “Zorunlu Eğitim Kısalsın” Dedi”, t24.com.tr, 24 Haziran 2025.

¹⁶⁶ Bkz. 2025-2026 Eğitim Öğretim Yılında Organize Sanayi Bölgeleri İçinde ve Organize Sanayi Bölgeleri Dışında Açılan Özel Mesleki ve Teknik Anadolu Liselerinde Öğrenim Gören/Görececek Öğrenciler İçin Eğitim ve Öğretim Desteği Verilmesine İlişkin Tebliğ (RG: 12 Ağustos 2025, Sayı: 32984).

¹⁶⁷ Bkz. 3308 Sayılı Yasa, geçici madde 12.

¹⁶⁸ Örneğin bkz. *Bildircin, Mustafa*: “MESEM'lerin Kaza Bilançosu Ağırlaşıyor”, Birgün, 12.10.2025.

¹⁶⁹ Ayrıntı için örneğin bkz. *Aytekin Aydoğan, Feray*: “Dört Bin Öğrenciden Oluşan Çocuk İşçi Kampı”, Birgün, 14.08.2025; *Bolatcan, Etki Can*: “MESEM'li Bir Lise Öğrencisi ile Söyleşi: Sanayi Tezgâhlarında Çürütüyoruz”, Birgün, 07.09.2025.

¹⁷⁰ Bkz. 7553 Sayılı Yasa, m.9 (RG: 14.07.2025, Sayı: 32956).

durumunda, haftalık tatil hakkı ay bazında 3 güne düşürülmektedir. Hafta tatilindeki çalışmanın fazla mesai konusu olmaktan çıkarılması ise, angaryadan başka bir anlama gelmemektedir. Dolayısıyla, işçi sınıfının hak kazanımlarının tasfiyesinde bir adım daha ileri gidilmiştir. 19. yüzyıla kadar geriye uzanan dinlenme hakkı uğruna verilen mücadeleler sonucu 20. yüzyılda elde edilen haftalık tatil hakkı, şimdi kısıtlanma sürecine girmiştir. İş Yasası'ndaki yeni düzenleme, çalışma hayatındaki sosyal hak tasfiyeleri açısından daha sert bir evreye geçildiğini ve emek rejiminde despotikleşme derecesinin arttığını yansıtmaktadır. Kazanılmış sosyal haklar yasalarla tasfiye edildikçe, despotik emek rejimi daha net görünür hale gelmektedir. Emek mücadelesi ile önu kesilmedikçe, turizm sektörüyle başlayan hafta tatili hakkının kısıtlanma eğiliminin giderek diğer sektörlerle de yayılması güçlü bir olasılıktır.¹⁷¹

Emek haklarındaki gerilemeye, ülkede yoksulluk ve açlığın giderek yaygınlaşması eşlik etmektedir. AKP'li yıllarda gelir dağılımında eşitsizlikler artmıştır. DİSK/Genel-İş Sendikası'nın TÜİK verilerine dayanarak hazırladığı araştırmaya göre, 2024-2025'te yoksulluk oranı %21.2'ye yükselmiştir. Türkiye'de her 10 kişiden 2'si yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır; ülkede yoksul nüfus sayısı en az 17 milyon 821'dir.¹⁷² Başka deyişle, ülke nüfusunun yaklaşık beşte biri, en temel ihtiyaçlarını karşılayacak gelire sahip değildir. Çocuk yoksulluğuna ilişkin veriler daha da vahimdir: 2024'te yoksul çocuk oranı %38.9'dur. Yani, 10 çocuktan 4'ü yoksuldur.¹⁷³ Araştırmanın önemli bulgularından bir başkası, ücretli bir işte çalıştığı halde gelir düzeyi yoksulluk sınırının altında kalan nüfusun büyüklüğüdür: 2024'te çalışanların yoksulluk oranı %10.7'dir.¹⁷⁴ Görüldüğü üzere, çalışanların önemli bir kesiminin gelir düzeyi düşüktür. Düşük ücretler, yoksulluğu arttıran başlıca faktörlerden biridir. AKP'nin izlediği düşük ücret politikası sonucu, asgari ücret düzeyi açlık sınırının altında kalmıştır: 2025'in Ağustos ayında açlık sınırı 26 bin 149 TL olarak belirlenmiştir. Asgari ücret ise, 22 bin 104 TL'dir. Aynı dönemde en düşük memur emekli aylığı ise 22 bin 671 TL düzeyindedir.¹⁷⁵ Dolayısıyla, Türkiye'de asgari ücretle çalışanlar ve emekliler gibi nüfusun geniş bir kesiminin gelir düzeyi, açlık koşullarından kurtulmasına elvermemektedir. Ücretlilerin yaklaşık yarısı asgari ücretle çalışmaktadır, asgari ücret ortalama ücret haline gelmiştir.¹⁷⁶ AKP'nin ücret politikası, ücretleri düşük tutarak işveren kârlarını arttırmaya yöneliktir; yeterli yaşam standardını sağlayacak bir ücret düzeyi hedeflenmemektedir. Asgari ücretin belirlenmesinde her ne kadar işçi-işveren-hükümet temsilcilerinden oluşan bir komisyon yetki sahibi gibi görünse de gerçek bir ücret pazarlığı sözkonusu değildir; asgari ücret işverenlerin taleplerine uygun biçimde, siyasal iktidar tarafından keyfi olarak

¹⁷¹ Bkz. Özüğurlu, *Metin*: "Turizmde Sözleşmeli Marabalık Rejimi", Birgün, 20.07.2025; Kıdak, *Erkan*: "Despotik Emek Rejimleri İçin Pilot Uygulama: Turizmde Haftalık İzin Düzenlemesi", 29 Temmuz 2025, <https://www.ayrim.org/guncel/despotik-emek-rejimleri-icin-pilot-uygulama-turizmde-haftalik-izin-duzenlenmesi/> (E.T. 07.09.2025).

¹⁷² DİSK/Genel-İş Emek Araştırma Dairesi (EMAR): Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk Raporu, Ekim 2025, s.4, <https://www.cloudsdomain.com/uploads/dosya/48541.pdf> (E.T. 08.12.2025).

¹⁷³ A.g.e., s.7.

¹⁷⁴ A.g.e., s.5.

¹⁷⁵ A.g.e., s.6.

¹⁷⁶ DİSK-AR: Asgari Ücret Araştırması 2025, Aziz Çelik / Deniz Beyazbulut / Zeynep Kandaz (Haz.), s.12, 57, <https://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2024/12/ASGARI-UCRET-ARASTIRMASI-2025.pdf> (E.T. 10.08.2025).

belirlenmektedir.¹⁷⁷ Diğer yandan, çalışanların maaşları, emekli aylıkları ve asgari ücret enflasyon oranında arttırıldığı için, Türkiye İstatistik Kurumunun (TÜİK) resmi enflasyon oranlarını düşük gösterecek biçimde hesapladığı uzmanlarca kabul edilen bir görüştür.¹⁷⁸ Kısacası, ücretlerin düşük tutulması, ancak otoriter yönetimlere has bir keyfilikle mümkün olmaktadır ki, emek rejiminin daha despotikleşmesinde siyasal iktidarın payı son derece belirleyicidir.

Özetle, AKP iktidarı döneminde emekçilerin sosyal hakları büyük bir yıkım sürecine maruz kalmıştır. Yeterli yaşam standardını güvenceye alan *adil ücret hakkı*, emeğin anayasasızlaşma sürecinde kağıt üzerinde kalan sosyal haklara yalnız bir örnektir. İşgücü piyasalarının esnekleşmesi, taşeronlaşma, kuralsızlaşma, sözleşmeli geçici çalışma biçimleri, sosyal haklarla bağdaşmamaktadır. İşçi sınıfının 19. yüzyıldan itibaren kazandığı en eski haklar tarihe karışma sürecindedir. Bunlardan biri, 19. yüzyıldaki ilk sosyal hak talepleri arasında yer alan, klasik işçi haklarından *eşit değerde işe eşit ücret hakkıdır*; bu hakka ters düşen uygulamalar son derece yaygınlaşmıştır. Her şeyden önce belirtmek gerekir ki, neoliberal dönemde sistemli olarak her alanda görülen taşeron çalıştırma uygulaması, eşit değerde işe eşit ücret hakkına yapısal bir engel oluşturmaktadır. Kamu sektöründe güvencesiz istihdamın artışı da, bu hakkın sistematik ihlaline somut bir örnektir: Güvenceli memurluk statüsü yanında, sözleşmeli geçici çalışma biçiminin yaygınlaşması, kamu kurumlarında aynı işi yapan ama ücretleri ve hakları farklı olan çalışanlar ayrımını yaratmıştır. Geçici istihdam edilen, memur güvencesi olmayan, sözleşmelerinin ertesi yıl yenileneceğinin garantisi olmayan sözleşmeli çalışanlar, memurlarla aynı işlerde çalıştırıldığı halde, ücretleri daha düşük, sosyal hakları daha zayıftır.¹⁷⁹ Kamu sektöründe güvencesiz çalışmanın bir örneği, eğitimde geçici öğretmen istihdamıdır. Devlet okullarında öğretmen kadrosuna atanmayan binlerce öğretmen, geçici süreyle, ders ücreti karşılığında, SGK primleri tam ödenmeden çalıştırılmaktadır. Ders ücretleri asgari ücretin altında kalan, rapor aldıkları ya da mazeret izni kullandıkları günler ücret alamayan, yaz tatillerinde ve resmi tatillerde ücret ödenmediği için başka işlerde çalışmak zorunda kalan, kamuoyunda “ücretli öğretmen” adıyla anılan öğretmenlerin sayısı 2024-2025 eğitim-öğretim yılında 86 bini aşmıştır.¹⁸⁰ Görülmektedir ki, öğretmenlikte geçici çalışma biçimi, ana çalışma biçimlerinden biri haline gelmiştir. Kadrolu öğretmenlerle aynı işi yaptıkları halde aynı ücreti alamayan ve aynı haklara sahip olamayan geçici öğretmenlik, eşit değerde işe eşit ücret hakkı ihlaline yol açan önemli bir örnektir. AKP iktidarı, devlet okullarında kadrolu öğretmen istihdamı yerine daha ucuz, güvencesiz öğretmen çalıştırmayı tercih etmektedir, böylelikle öğretmenlik mesleğini esnek çalışma

¹⁷⁷ Bkz. *Çelik, Aziz*: “Pastadan Adil Pay Kural Olmalı: Asgari Ücrette Keyfiliğe Son”, Birgün, 1 Aralık 2025; *Gülmez, Mesut*: “Ücret Asgari, Hukuksuzluk Azami”, Birgün Pazar, 26 Aralık 2021.

¹⁷⁸ Resmi olarak açıklanan enflasyon verilerine kamuoyunda güven duyulmaması üzerine, bir grup ekonomi uzmanı ve akademisyen tarafından resmi enflasyon verilerine alternatif bir bağımsız enflasyon ölçüm girişimi olarak Enflasyon Araştırma Grubu (ENAG) kurulmuştur. ENAG’ın enflasyon verileri, genellikle TÜİK’in açıkladığı resmi enflasyon oranlarından daha yüksektir. Bkz. *Hamsici, Mahmut*: “Enflasyon: ENAG Nasıl Çalışıyor, Verileri TÜİK’ten Neden Farklı?”, 6 Ocak 2022, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59889795> (E.T. 01.10.2025).

¹⁷⁹ 657 sayılı Devlet Memurları Yasası’nın 4/B maddesindeki sözleşmeli personel statüsünde istihdam edilen kamu görevlileri, bu durumun bir örneğidir. Bkz. *Kabluy, Sebiha*: “Kamu İstihdamındaki Esnekleşmeye 4B Örneğinden Bakış”, Özgür Müftüoğlu / Arif Koşar (Haz.), Türkiye’de Esnek Çalışma, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014, s.158-184.

¹⁸⁰ Bkz. *Kesbiç, K. / Terzi, G. N. / Korlu, Ö. / Gencer, E. G. / Arık, B. M.*: a.g.e., s.95; *Güngör, Deniz*: “MEB Eliyle Sistem Dışına İtiliyorlar”, Birgün, 03.08.2025.

modeline göre dönüştürmektedir. Aynı güvencesizlik ve geçicilik, akademisyen istihdamında da vardır. Yüksek öğretimde, özellikle vakıf üniversitelerinde akademisyenlerin sözleşmelerinin yenilenmemesi ve sık sık işten çıkarmalar nedeniyle akademisyenlik geçici, adeta “mevsimlik” yapılabilen bir meslek haline gelmiştir, artık “mevsimlik akademisyenlik” biçiminden söz edilmektedir.¹⁸¹ Akademisyenliğin geçici ve güvencesiz bir meslek haline dönüşümü,¹⁸² önümüzdeki dönemde muhtemelen yoğunlaşarak sürecektir: Bu eğilimi yansıtan göstergelerden biri, 12. Kalkınma Planında “*akademisyenlere yönelik projeye dayalı esnek istihdam modelleri geliştirilecektir*” hedefine yer verilmiş olmasıdır.¹⁸³

Sistemli olarak yok sayılan sosyal haklardan bir başkası, *çalışma hakkıdır*. Çağımız kapitalizminde esnek çalışma modelinin etkisiyle dünya çapında işsizlik arttığı gibi, Türkiye’de de işsizlik oranları tırmanışa geçmiştir. AKP’li yıllar, ülkede işsiz kitlelerin olağanüstü büyüdüğü yıllardır. TÜİK verilerine göre, Ağustos 2025’te işsizlik oranı %8.5 düzeyinde gerçekleşmiştir.¹⁸⁴ DİSK-AR’ın geniş tanımlı işsizlik oranı ise Ağustos 2025’te %32 düzeyindedir, geniş tanımlı işsiz sayısı 13 milyondur.¹⁸⁵ Gençlerde işsizlik oranı daha yüksektir: 2025’te genç nüfusta geniş tanımlı işsizlik oranı %41.7 düzeyine yükselmiştir.¹⁸⁶ Üretim dışına itilen genç emekçi kitlesi büyüdüğü gibi, eğitimden kopan genç sayısı da artmıştır. TÜİK verilerine göre, 2024’te 15-24 yaş grubundaki genç nüfus içinde, ne eğitimde ne istihdamda olan gençlerin oranı %22.9 olmuştur.¹⁸⁷ Bu göstergeler, AKP iktidarı döneminde izlenen sermayeyi kayıracı, emek karşıtı politikaların bir sonucudur. İşsizliğin bu denli büyümesinin ardında, AKP’nin istihdam yaratmayan ekonomi politikaları yatmaktadır. Boratav’a göre, AKP iktidarı döneminde Türkiye tarihinde eşi görülmemiş bir bölüşüm şoku yaşanmıştır. Emegün kaybıyla sermayenin kazancı arasındaki karşıtlığın ülke tarihinde bir benzeri daha görülmemiştir. Zirveye çıkan âtil işgücü oranları, bu bölüşüm şokundan kaynaklanmaktadır. Türkiye toplumunun önemli büyüklükte bir kesimi, bu bölüşüm şokunun bir sonucu olarak çalışma hayatından kopmuştur, bölüşüm şokunun nimetlerinden yararlananlar ise servet ve varlık sahipleridir.¹⁸⁸ İşsizlerin yedek işgücü ordusu olarak ücretleri aşağıya çeken işlevi nedeniyle, işsizlik kapitalizmin yapısal olarak daima ürettiği bir olgudur. Ancak neoliberal dönemde gündeme giren esnek çalışma modeli ve AKP’nin sınır

¹⁸¹ Bkz. “Bayhan: Vakıf Üniversitelerinde Mevsimlik Akademisyenlik Dayatılıyor”, bianet.org, 02.12.2025.

¹⁸² Akademik emegün güvencesizleşmesi konusunda örneğin bkz. *Vatansever, Aslı / Gezici Yalçın, Meral: Ne Ders Olsa Veririz: Akademisyenin Vasıfsız İşçiye Dönüşümü*, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

¹⁸³ Onikinci Kalkınma Planı (2024-2028), s.158 (par.683.2).

¹⁸⁴ *TÜİK Haber Bülteni*: “İşgücü İstatistikleri, Ağustos 2025”, 30 Eylül 2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Agustos-2025-54065> (E.T. 15.10.2025)

¹⁸⁵ *DİSK-AR: İşsizlik ve İstihdamın Görünümü-2025 2.Çeyrek, Araştırma Bülteni*, s.1, 19 Ağustos 2025, <https://disk.org.tr/wp-content/uploads/2025/08/Issizlik-ve-Istihdamin-Gorunumu-2025-2.Ceyrek1.pdf> (E.T. 15.10.2025). DİSK-AR’ın geniş tanımlı işsizlik hesaplaması, dar tanımlı işsizlerin yanında iş aramayıp çalışmaya hazır olanlar, iş aramaktan vazgeçenler, ümitsiz işsizler gibi âtil işgücünün diğer kesimlerini de kapsayacak biçimde belirlenmektedir.

¹⁸⁶ A.g.e.

¹⁸⁷ *TÜİK Haber Bülteni*: “İstatistiklerle Gençlik 2024”, 16 Mayıs 2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genclik-2024-54077> (E.T. 15.10.2025).

¹⁸⁸ *Dora Mengüç*: “Prof. Korkut Boratav: Şimşek’in Politikaları Çok Daha İnsafsız...”, 26 Nisan 2024, <https://fikirgazetesi.org/2024/04/26/prof-korkut-boratav-simsekin-politikalari-cok-daha-insafsiz> (E.T. 01.08.2025).

tanımayan emek karşıtı politikaları işsizlik oranlarını olağanüstü arttırarak, emeğiyle geçinmek zorunda olan büyük kitleleri ücret gelirinden de yoksun bırakmış, yoksulluğa ve açlığa mahkum etmiştir. Kapitalist emek piyasasının şiddetinden en çok zarar gören kesimlerin başında genç nüfus gelmektedir. Eğitimi tamamlamış diplomalı genç işsizliğinin artışı, Türkiye’de yüksek öğretimle istihdam arasındaki bağı koptuğunu yansıtmaktadır. Bu durumun bir örneği, atanamayan öğretmen sayısının 1 milyona ulaşmış olmasıdır.¹⁸⁹ AKP iktidarı döneminde diploma sahibi olmak, iş bulmak için yeterli koşul olmaktan çıkmıştır. Bu olgu, eğitimden uzaklaşan genç nüfusun büyümesinin ardındaki temel etkenlerden biridir. Aynı zamanda, eğitimin paralı hale gelmesi sonucu ulaşılabilir bir hak olmaktan çıkması, yoksulluğun artışı nedeniyle gençliğin okul yerine kayıtdışı işlere yönelmesi ve işe girmek için diploma sahibi olmanın, yani liyakatin gerektiğine dair inancın yitirilmesi gibi bir dizi etken, ne eğitimde ne istihdamda olan genç nüfusun büyümesinde rol oynayan etkenler arasındadır.

AKP iktidarı döneminde kamu personeli kadrolarına atanmak için liyakat ilkesinin yerine kayırmacı ve partizan uygulamaların geçmesi, eğitimle kariyer elde edilebileceğine dair toplumdaki yerleşik inancı yok etmiştir. Kamu istihdamında AKP, otoriter rejimlere özgü, keyfi, tarafgir ve ayrımcı bir yol izlemiştir: Devlet teşkilatındaki kadrolara parti çevresinden bireyleri yerleştirerek devleti bu kadrolar aracılığıyla kontrol etme yoluna gitmiş, aynı zamanda parti taraftarlarına ücretli bir iş sağlayarak bu kesimi ödüllendirmiştir. AKP iktidarında kamu görevlisi istihdamının hukuksal koşulu olan liyakat ilkesinin yerine partiye/iktidara sadakat ilkesi fiili olarak yaygın biçimde uygulanmıştır. Son yıllarda yöneticilerin açıklamalarında, idari işlemlerde ve yargı kararlarında kamu görevlilerinin “devlete sadakat yükümlülüğü”nden sıklıkla söz edilmeye başlanması, bu durumun bir yansımasıdır: Yasalara dayanmayan, içeriği mevzuatta tanımlanmamış bir “devlete sadakat yükümlülüğü” gerekçesiyle, kamu görevlileri hakkında yapılan -görevden çıkarma gibi- işlemlerin sayısı artmıştır.¹⁹⁰ Hukuka aykırı şekilde icat edilen bu yeni yükümlülüğün, uygulamada AKP’nin kurduğu yeni rejime kamu görevlilerinin sadakati olarak anlaşıldığını belirtmeye gerek yoktur. Kamu sektöründe işe alma / işten atma sürecinde keyfi uygulamalar diğer çağdaş otoriter rejimlerde de vardır. Ancak AKP’nin kamu istihdam politikasının keyfi ve ayrımcı niteliği çok daha kitlesel ve serttir; parti-devleti uygulamalarına benzerlik gösterir. Ayrımcılık, özellikle bireylerin siyasal düşünceleri temelinde ortaya çıkar ve AKP’ye muhalif düşünceleri olan kesimler kamusal kadrolarda genellikle barındırılmaz. Bu durumun en bariz örneği, 2016-2018 olağanüstü hal döneminde, eşi görülmemiş biçimde KHK’larla gerçekleştirilen kamu kadrolarından kitlesel tasfiye sürecidir: 15 Temmuz 2016 darbe girişiminin ardından onbinlerce kamu görevlisi KHK’ların ekli listelerinde adları yazılarak kamu görevinden ihraç edilmiştir. İhraç edilen kamu görevlileri içinde, haklarında açılan ceza davaları beraat kararlarıyla sonuçlanan kişiler de bulunmaktadır. Bu durumun bir örneği, 11 Ocak 2016’da “Bu Suça Ortak Olmayacağız” bildirisini imzalayan barış akademisyenleridir. Barış akademisyenleri hakkında açılan ceza davaları beraatla sonuçlanmıştır ve AYM akademisyenlerin bu imza metni ile ifade özgürlüğünü kullandığına karar vermiştir.¹⁹¹ Buna

¹⁸⁹ “CHP’li Özçağdaş: Atanamayan Öğretmenlerin Sayısı 1 Milyona Yaklaştı”, T24, 24 Kasım 2025.

¹⁹⁰ Son yıllarda “devlete sadakat yükümlülüğü”ne dayanılarak kamu görevlileri hakkında yapılan hukuksal işlemler; naklen atama, terfi etmez kararları, olağanüstü hal kararlarıyla kamu görevinden ihraç gibi çeşitlilik arz etmektedir. Bu konuda bkz. *Hacımuratlar Sevinç, Zeliha / Solak Akman, İnci*: “Devlet Memurlarının Sadakat Yükümlülüğünün Anlam ve Kapsamı Üzerine Bir İnceleme”, Prof. Dr. Metin Günday Armağanı, Cilt I, Ankara: Atılım Üniversitesi, 2020, s.529 vd.

¹⁹¹ Bkz. *Zübeyde Füsün Üstel ve Diğerleri*, B. No: 2018/17635, 26.7.2019 (RG: 19.9.2019, Sayı: 30893).

rağmen, ihraç edilen yüzlerce akademisyen -birkaç istisna dışında- görevine iade edilmemiştir. Bu örnek, çalışma hakkına, kamu hizmetine girme hakkına, eşitlik ilkesine ve siyasal düşünce temelinde ayrımcılık yasağına aykırılık oluşturan örneklerden biridir. Buna benzer uygulamalarla AKP döneminde devlet teşkilatı kadrolarında çalışma hakkı büyük ölçüde AKP taraftarlarının kullanabileceği bir ayrıcalık haline dönüşmüştür. Güvenlik soruşturması ve arşiv araştırmaları da, benzer bir sonuca hizmet eder tarzda kullanılabilmiştir. Kamu görevine girişte zorunlu tutulan güvenlik soruşturması ve arşiv araştırması, atamalarda keyfiliğe yol açabilmekte, kayırmacılık ve ayrımcılıkla sonuçlanabilmektedir. AYM'nin kimi kararlarında da, güvenlik soruşturması ve arşiv araştırmalarının keyfiliği saptanmıştır.¹⁹² Mülakat uygulaması, kamu görevine atamalarda keyfiliğe yol açabilen bir başka örnektir. KPSS'den yüksek puan alan kamu görevlisi adaylarının sözlü mülakat sınavlarında elenmesi, sık rastlanan bir durumdur. Öğretmen alımında, yargıç-savcı alımında ve diğer kamu personeli kadrolarına atamalarda, adayların objektif ve şeffaf ölçütlere dayalı olmayan, keyfi değerlendirmelere açık, sözlü mülakat sınavlarında seçilmesi, kayırmacı partizan uygulamalara elverişli bir yoldur.¹⁹³ Kamu sektöründe işe girmek isteyen kişilerin önce iktidar partisine üye olmaya yönlendirilmesi ise, yaygın olarak gözlenen bir başka olgudur. Özetle, AKP'li yıllarda kamu sektöründe çalışma hakkı, yurttaşların eşit kullanabildiği bir sosyal hak olmaktan çıkmıştır. Özellikle iktidara muhalif siyasal düşüncelere sahip kimselerin kamu sektöründe çalışma hakkından dışlanması, ancak totaliter eğilimli rejimlerin uygulamalarıyla karşılaştırılabilir bir sistematiklikte görünmektedir.

Kayırmacılık, AKP'nin sosyal yardım politikasında da geçerlidir. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıflarınca (SYDV) yapılan sosyal yardımlar, bütün yoksul yurttaşların eşit biçimde ulaşabildiği bir sosyal hak değildir. Yardım programlarının yararlanma koşullarını taşıdığı halde, programların sunduğu yardımlardan yararlanamayan geniş bir yoksul kitlesi vardır.¹⁹⁴ Sosyal yardım başvuruları keyfi olarak reddedilebilmekte, yardım programları hakkında yeterli tanıtım ve bilgilendirme yapılmadığı için ihtiyacı olan herkesin bu programlara başvurması mümkün olamamakta, buna karşılık enformel ağlarla iktidara yakın yoksul kesimlerin sosyal yardım başvurusu yapmaları sağlanabilmektedir. AKP iktidarı döneminde kamusal bilgilendirme kampanyaları yerine, sosyal yardım programlarının enformel ağlarla duyurulması yoluna gidilmiş, bu süreçte muhtarlar ve parti yöneticileri gibi araçlar, yardımları "iktidarın / liderin yoksullara bağıışı" gibi takdim etmede belirleyici roller üstlenmiştir.¹⁹⁵ Ayrıca, yardım başvurularını değerlendirme sürecinde hane incelemeleri de yapılmaktadır ve bu incelemeler bir tür güvenlik soruşturmasına dönüşebilmektedir.¹⁹⁶ Sosyal

¹⁹² Örneğin, güvenlik soruşturması ve arşiv araştırmasıyla elde edilen kişisel verilerin alınmasına, kullanılmasına ve işlenmesine yönelik güvenceler ve temel ilkeler kanunla belirlenmediği için AYM'nin verdiği iptal kararı hakkında bkz. AYMK E. 2018/73, K. 2019/65, T. 24.7.2019, par.172 (RG: 29.11.2019, Sayı: 30963). Ayrıca bu konuda AYM'ye bireysel başvuru örneği için bkz. *Fatih Saraman*, B. No: 2014-7256, 27.2.2019 (RG: 27.3.2019, Sayı: 30727).

¹⁹³ Mülakat sistemine sendikalar ve mağdurlar yoğun tepki göstermektedir. Örnek olarak bkz. *Tuncel, Ruken*: "Eğitim İş Genel Başkanı Özbay: Mülakat Tam Bir Torpil Mekanizması", *Bianet*, 19 Eylül 2023. Mülakatlarda mağdur olan öğretmenler tarafından "Mülakat Mağduru Öğretmenler Platformu" kurulmuştur. Bkz. "Mülakat Mağdurları Vazgeçmiyor: Mahkeme Usulsüzlüğü Tescilledi, Hakkımızı Verin", *Evensel*, 15 Şubat 2025.

¹⁹⁴ *Dertli, Nail*: "AKP ve Sosyal Yardımlar: Ücretli Çalışmanın ve Aile Etiğinin Dayatılması", *Ayrıntı Dergi*, Sayı 28, Kasım/Aralık 2018, s.56.

¹⁹⁵ A.g.e., s.54.

¹⁹⁶ A.g.e., s.55.

yardım başvurularının değerlendirilmesinde takdir yetkisine sahip karar organı olan SYDV müteveli heyetleri ise, AKP iktidarına yakın biçimde şekillenmektedir.¹⁹⁷ Sonuç olarak, bu sosyal yardım rejiminin içerdiği keyfilikler ve dışlayıcılıklar, AKP'nin sosyal yardım politikasının klientalist özelliğiyle ilgilidir; yardımlar karşılığında yoksullardan siyasal destek (oy) beklenmektedir. Örneğin, seçim öncesinde sosyal yardımlar etkinleşmektedir ve yardımlar özellikle AKP'nin seçimi kazanmasının kritik olduğu bölgelerde yoğunlaşmaktadır. AKP'li belediyelerin dağıttığı (erzak, yakacak, giyecek, kırtasiye gibi) aynı yardımlar da, yoksul grupların oy desteğinin devamını sağlamaktadır. AKP iktidarında sosyal yardımlar, yalnız bir ödüllendirme aracı olarak kullanılmamış, aynı zamanda iktidar partisine destek verilmediğinde cezalandırma süreçlerini de içermiştir -örneğin destek vermeyen ailelerin Yeşil Kartının iptal edilmesi gibi-.¹⁹⁸ Özetle, AKP döneminde sosyal politika, eşit hak temelli içeriğinden uzaklaşmıştır; keyfi ve ayrımcı özellikler taşır. Haklar eşit olmadığına, hukuk önünde eşit yurttaşlıktan söz etmek de olanaksızdır. Sosyal yardımların *siyasal yandaşlık* ölçütüne göre dağıtılması, kapitalizmin ilk dönemlerinde yoksul yardımları için uygulanan ve bugün neoliberal otoriter rejimlerde yeniden devreye giren “hak eden / hak etmeyen” ayrımının bir türevidir.

AKP'li yıllarda sosyal yardım ihtiyacı duyan hane sayısı artmıştır. Örneğin 2024 yılında sosyal yardımlardan faydalanan toplam hane sayısı 4.574.684 olmuştur, sosyal yardımların GSYH içindeki oranı ise %1.11 olarak gerçekleşmiştir.¹⁹⁹ Milyonlarca hanenin sosyal yardıma muhtaç olması, yoksulluğun genişlediğinin ve derinleştiğinin bir göstergesidir. Bu verilerin de ortaya koyduğu gibi, emek sınıfının sosyal haklarının gasp edilmesi, yeni bir yoksullaşma dalgası yaratmıştır. Ekonomi politikaları eşitsizlikleri büyütürken, iktidarın bir “bağış” gibi sunduğu sosyal yardımlar devreye girmektedir. Böylelikle, sosyal devlet döneminin sosyal hakları yerine, iktidarın bir lütfu gibi sunulan sosyal yardımlar geçmiştir. AKP'nin izlediği strateji, yoksulları yardıma bağımlı kılarak yoksulluğu yönetmektir.

AKP iktidarı döneminde yoksulluk yayılırken, zenginlik dar bir oligarşinin elinde toplanmıştır. Gelir dağılımında derinleşen uçurum, TÜİK verilerine de yansımaktadır: 2024'te nüfusun en düşük gelire sahip %20'lik kesiminin toplam gelirden aldığı pay %6.4'te kalırken, en yüksek gelirli %20'lik grup toplam gelirin %48'ine sahip olmuştur.²⁰⁰ Bu veriler, bir

¹⁹⁷ SYD Vakıfları, mülki idare amirlerinin (özellikle valilerin) etkin rol sahibi olduğu bir biçimde örgütlenmiştir: 3294 sayılı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Kanunu'na göre, SYDV'lerin başkanı, mülki idare amirleridir (m.7/2). İl ve ilçelerde kurulan SYD Vakıflarının müteveli heyetlerinde vali / kaymakam, il/ilçe (milli eğitim, sağlık, tarım vb.) müdürleri, müftü gibi merkezi idare tarafından atanmış üyeler yer almaktadır. Müteveli heyeti üyesi olan “hayırsever vatandaşlar” da, vali tarafından belirlenmektedir (m.7/3). SYD Vakıfları, Medeni Kanun hükümlerine tabidir (m.7/4). Özel hukuk hükümlerine tabi olan SYD Vakıflarının her biri ayrı bir tüzel kişilik olarak örgütlenmiştir, her vakfın karar organı bağımsızdır. İl ve ilçelerde ülke genelinde 1.003 SYD Vakfı bulunmaktadır (<https://www.aile.gov.tr/sygm/genel-mudurluk/sosyal-yardimlasma-ve-dayanisma-vakiflari>, E.T. 15.10.2025). Merkezi idare yetkilileri karar organlarında yer almasına rağmen, SYD Vakıfları merkezi idare teşkilatı içinde yer almamaktadır. Bu düzenlemeler sonucunda, kamu kaynaklarını kullanan SYD Vakıfları idari yargı denetimi dışında tutulmak istenmiş, böylelikle keyfiliğe açık kapı bırakılmıştır. Bu nedenle, sosyal yardım başvurusu reddedilen yurttaşların idari yargıda hak arama yolları da tıkanmıştır.

¹⁹⁸ *Urhan, Gülcan / Urhan, Betül: “AKP Döneminde Sosyal Yardım”, Meryem Koray / Aziz Çelik (Der.), Himmet, Fıtrat, Piyasa: AKP Döneminde Sosyal Politika, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s.255-257.*

¹⁹⁹ *T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı: 2024 Yılı Faaliyet Raporu, Ankara: Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2025, s.156, https://www.aile.gov.tr/media/197323/faaliyet-raporu-2024_son_28-02-2025.pdf (E.T. 15.12.2025).*

²⁰⁰ *TÜİK Haber Bülteni: “Gelir Dağılımı İstatistikleri 2025”, 26 Aralık 2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-Dagilimi-Istatistikleri-2025-53993> (E.T. 28.12.2025).* TÜİK

azınlığın zenginleşmesi pahasına, nüfusun çoğunluğunun yoksullaştığını ortaya çıkarmaktadır. AKP'nin izlediği ekonomi politikaları, sermayenin birikimini arttırmasını sağlamış, özellikle Türkiye kapitalist sınıfının bir fraksiyonu olarak İslamcı burjuvaziye geliştirmiştir. Kamu varlıklarının ve kamu hizmetlerinin piyasalaştırılması, sermayeye devlet teşvikleri ve destekleri, zenginler yararına vergi düzenlemeleri gibi politikalar, halkın sosyal haklarının tasfiyesi pahasına gerçekleşmektedir. İslamcı sermaye, cemaat ve tarikatlar, özelleştirilen kamu hizmetleri alanına yatırım yaparak zenginleştiği gibi, aynı zamanda eğitim, medya, kültür gibi sektörleri kendi ideolojik anlayışları doğrultusunda yeniden düzenleyerek toplumdaki hegemonya alanlarını güçlendirmektedir. Devletin sosyal hizmetler alanından çekilmesinin yarattığı boşluk, bir yandan İslamcı cemaatlerin etkin olduğu “hayırseverlik” faaliyetlerine, diğer yandan aile içi dayanışma ilişkilerine terk edilmektedir. Bu bağlamda, “aileyi güçlendirme” söylemleri altında geleneksel ataerkil aile anlayışını egemen kılmaya ve kadın emeği sömürsünü yoğunlaştırmaya yönelik politikalar gündemdedir. Örneğin, kamusal bakım hizmetlerinin yerine kadının ev içi karşılıksız bakım emeğini ikame eden politikalar uygulamaya girmiştir.²⁰¹ Bu politikaların sonucunda, cinsiyete dayalı eşitsizlikler ve kadın emeği sömürsü yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla, AKP politikalarının bir bedeli de, kadınların sosyal haklarının çökertilmesi olmuştur, tıpkı çocukların sosyal hak kazanımlarının geçerliliğini yitirmesi gibi. Bütün bir emek sınıfını topyekûn karşısına alan sermaye politikaları, halkın her kesiminin sosyal haklarını geriletmiştir. Kaybedilenler yalnız sosyal haklar ile sınırlı değildir, özgürlükler alanı da sert bir baskı rejimi ile kuşatılmıştır. Bu rejimin bir simgesi, hapishane nüfusundaki dramatik artıştır. Türkiye’de hapishanelere kapatılan mahpus nüfusu son yıllarda hızla artarak 400.000’i aşmıştır.²⁰² Devletin sosyal haklardan kestiği kaynaklarla, yeni cezaevi kampüsleri yapılmakta, kitlesel tutuklamalarla hapishanelere doldurulan demokratik muhalefet kesimlerinin yargılanacağı devasa yeni mahkeme salonları inşa edilmektedir. Sosyal devletin çöküşünün yerini, Türkiye’de de bir ceza devleti almıştır.

V. SONUÇ

Sosyal hakların tarihi, sınıf mücadelelerinin tarihine paralel bir seyir izlemiştir. Batı’da sanayi kapitalizmi döneminin açılmasının ardından işçi hareketlerinin yükselişiyle kitlelerin talepleri olarak tarih sahnesine çıkan sosyal haklar, toplumsal mücadelelerin kazanımlarıyla hukuksallaşma sürecine girmiştir. 20. yüzyılın siyasal atmosferinde ortaya çıkan sosyalist işçi hükümetleri ve sosyal devletler, ülkelerin özgül koşullarında sosyal hakları bir ölçüde uygulamaya geçirmiştir. Ne var ki, insanlığın sosyal adalet ve eşitlik ilkeleri doğrultusunda ilerlemesinin 20. yüzyıldaki önemli unsurlarından birini temsil eden sosyal haklar pratiğinin tarihi kısa sürmüştür. 20. yüzyılda yükselen emek mücadelesinin kapitalizmi varoluşsal bir

verilerine göre, 2024’te en düşük gelire sahip ikinci %20’lik grup %10.4, üçüncü %20’lik grup %14.6, dördüncü %20’lik grup %20.7 oranında toplam gelirden pay almıştır (a.g.e.). TÜİK’in bu verileri genel olarak değerlendirdiğinde, nüfusun %60’ı açlık sınırının altında kalmaktadır. Bkz. *Arıdurur, Andaç Aydın*: “Gelir Dağılımında Uçurum Derinleşti: Hanehalklarının yüzde 60’ı Açlık Sınırının Altında”, *Evrensel*, 26.12.2025.

²⁰¹ Örneğin, engelli bireylere “evde bakım yardımı” olarak ödenen oldukça düşük sosyal yardımlarla bakım ihtiyacını aile içinde çözme politikası uygulanmaktadır. Bkz. *Şahin Taşğın, Neşe*: “Türkiye’de Sosyal Hizmetlerin Sunumunda Aile: Aileye Yönelik Sosyal Hizmetlerden Sosyal Hizmetleri Sunan Aileye”, Neşe Şahin Taşğın / Yasemin Ahi / Uğur Tekin (Der.), *Sosyal Hizmet ve “Ailecilik”*, Ankara: Nika Yayınevi, 2021, s.39.

²⁰² 7 Nisan 2025 itibarıyla, Türkiye’de toplam tutuklu ve hükümlü sayısı 403.060 olarak açıklanmıştır. Bkz. <https://www.pressturk.com/cezaevlerindeki-nüfus-rekor-kirdi-400-bini-asti/52512/> (E.T. 15.10.2025).

tehditle karşı karşıya bıraktığı dönemde kapitalizmden koparılan tavizler olarak ortaya çıkan sosyal haklar, emeğin sosyal ve siyasal mücadelesinin azalmasıyla çöküş sürecine girmiştir. 1970'lerde kapitalizmin içine girdiği krize yanıt olarak geliştirilen ve 1980'lerden itibaren dünyaya yayılan neoliberal birikim rejimi, sosyal hakları hedef almıştır. 20. yüzyılın son çeyreğinde başlayan sosyal hakların tasfiye süreci, günümüze değin önemli mesafe kat etmiştir. Açıktır ki, sosyal hakların erozyona uğratılmasında sınıflararası güç ilişkilerindeki değişim belirleyicidir: Emek mücadelesindeki gerileme, sermaye sınıfının çıkarları için sosyal hakları zayıflatan, kamusal varlıkları talan eden, emeği güvencesizleştiren ve baskı altına alan politikaların uygulanmasını mümkün kılmıştır. Diğer yandan, 20. yüzyıl boyunca Batı kapitalizminin hegemonya mücadelesinde rekabet etmek zorunda kaldığı sosyalist rejimlerin 1990'larda çözülmesi, kapitalizmin yağmacı karakterine bürünerek vahşi kapitalizm koşullarına geriye dönüş için elverişli bir ortam yaratmıştır. 20. yüzyılda hukuksal olarak kazanılan sosyal hakların 21. yüzyılda kâğıt üzerinde kalmış görüntüsünün başlıca nedeni, sınıflararası güç ilişkilerindeki bu değişimdir.

1980'lerden günümüze, aradan geçen yarım asıra yaklaşan dönem boyunca uygulanan sermaye politikaları, sosyal hakların geçerliliğini küresel düzeyde büyük ölçüde zayıflatmıştır. Bugün dünyanın sosyal haklar açısından görünümü, 19. yüzyıl koşullarını andırmaktadır: Emek piyasaları kuralsızlaştırılıp güvencesizleşirken, dünya nüfusunun büyük kısmı daha yoksullaşmıştır. Yaygın işsizlik, geçici çalışma, düşük ücretler, uzun çalışma süreleri, iş cinayetleri, atomizasyon ve örgütsüzlük, sendikasızlaşma, çocuk işçilik, modern kölelik biçimleri gibi yaygınlaşan insan onuruna aykırı hak gaspları, emek süreçlerinin özellikleri olmaya başlamıştır. Neoliberalizmin çalışma hayatında esnekliği yaygınlaştırması, gerçekte sosyal haklısız bir çalışma düzeni anlamına gelmiş, son on yıllar boyunca dünyada emeğin sömürü oranlarını arttıran daha despotik bir emek rejimi hakim olmuştur. Bu olguya, eğitim, sağlık, barınma gibi sosyal hakların özelleştirme ve mülksüzleştirme süreçlerinde yıkıma uğratılması eşlik etmektedir. Dünyada sayısı giderek artan otoriter rejimler ise, sosyal haklardan geriye kalan kalıntıları da yok etmeyi gündemine almıştır. Emeğin haklarına yönelik saldırılara, kadınlar, çocuklar, göçmenler, azınlıklar gibi çeşitli grupların haklarına saldırılar eklenmektedir. Artan eşitsizlikler ile demokrasideki gerileme eşzamanlı ilerlemektedir. Devletler insan hakları ve demokrasiden uzaklaşıp "güvenlik devleti" biçimine evrilirken, bir yandan mülksüzleştirme süreçleri yoksulluk üretmeye devam etmekte, diğer yandan zenginlik giderek daha az elde toplanarak servet yoğunlaşması sürmektedir. Günümüzde dünyadaki her 4 kişiden biri açlık çekerken, milyarderlerin zenginliği tarihteki en yüksek düzeyine ulaşmıştır: Dünyanın en zengin 12 milyarderi, insanlığın en yoksul yarısından (yaklaşık 4 milyar insandan) daha fazla servete sahiptir.²⁰³ Ekonomik eşitsizlikler büyüdükçe, insan hakları gerilemektedir ve dünya nüfusunun çok büyük kısmı otokratik rejimler altında yaşamaya itilmektedir.

20. yüzyılda sosyalist ülkeler ile sömürgecilikten kurtulan yeni bağımsız ülkelerin BM'de çoğunluk oluşturması sonucu, sosyal haklar uluslararası hukuk kuralları olarak kabul edilmiştir. Bu hukuk kuralları, II. Dünya Savaşı sonrasında kurulan uluslararası sistemde BM üyesi devletleri bağlayan hukuksal standartlar olarak varlığını sürdürmüştür. Sosyalist rejimlerin çözülmesiyle kapitalizmin küreselleşmesi dünya sisteminde bir başka yeni evreyi

²⁰³ *Oxfam*: Resisting the Rule of the Rich, January 2026, s.9, 19-20, <https://www.oxfam.org/en/research/resisting-rule-rich> (E.T. 30.01.2026).

başlatırken, 20. yüzyılın hukuku da çöküş sürecine girmiştir. Günümüzde BM sistemi etkisizleşmiştir, uluslararası hukuk kuralları açıkça çiğnenmektedir. 1990’lardan itibaren adım adım güçlenen bu eğilim, son olarak Gazze’de Filistin halkının sömürgeci soykırımı uğramasında açıkça gözler önüne serilmiştir. İçinde yaşadığımız kapitalist emperyalist sistemde bir yeniden paylaşım dönemi açılmıştır. Küresel sermaye sınıfının programında, dünya halklarının ekonomik kaynaklarının, zenginliklerinin, topraklarının yeniden paylaşılması ve toplumların emek gücünün sömürülmesi için artan militarizm vardır. 20. yüzyılda elde edilen eşitlikçi ve demokratik kazanımlar, dünyada ağırlık kazanmaya başlayan aşırı sağ ve neofaşist eğilimli hükümetlerin karşı-devrim saldırısı altında, giderek tasfiye edilme sürecindedir. Refah devleti kalıntılarını yok etmek, kadın haklarını geriletme, çocuk haklarını ihlal etmek, hukuk devletini, anayasayı ve laikliği askıya almak, günümüz dünyasında birçok radikal sağ hükümetin uygulamalarında ortaktır. Toplumların yüzyılı aşkın süredir biriktirdiği ilerici insanî kazanımlar topyekûn tehdit altındadır. Sosyal haklara yönelik saldırıları, bu karşı-devrim sürecinin ana hedeflerinden biri olarak değerlendirmek gerekir.

Dünyada sermayenin ve emek düşmanı hükümetlerin programı sosyal hakları tarihe gömmek olsa da, bu ana akıma karşı direnen bir ters dalganın varlığı umut vericidir. Hakları için başkaldıran, kazanımlar elde eden toplumsal hareketler, dünyanın çeşitli ülkelerinde var olmaya, eski haklarını korumak için mücadele etmeye ve yeni haklar elde etmeye devam ediyorlar. Herkes için onurlu ve güvenceli çalışma hakkını, insanca yaşamaya yeterli ücreti, çalışma saatlerinin azaltılmasını, çocuk emeği sömürsünün sona ermesini, bakım hizmetlerinin sosyal bir hak olarak düzenlenmesini, yurttaşlık gelirini, emekli haklarını, halka ait varlıkların yeniden kamulaştırılmasını, gelire ve servete göre vergi alınmasını, süper zenginlerin vergilendirilmesini vb. talep ediyorlar, kısaca insanlığın ortak yararlarının gözetilmesini istiyorlar. Taban örgütleri kendi sosyal haklarını formüle ediyor ve *köylü hakları* örneğindeki gibi, yeni sosyal hakları hukuksal olarak kazanıyorlar, köylü hareketlerinin ve çiftçi sendikalarının çabalarıyla BM’de Köylülerin ve Kırsal Alanlarda Çalışan Diğer Kişilerin Hakları Bildirisi’nin kabul edilmesine yansıdığı üzere. Diğer yandan, birçok ülkede kamu hizmetlerinin özelleştirilmesi, ticarileştirilmesi ve kâr amaçlı sunulmasına karşı emek örgütlerinin ve yurttaş inisiyatiflerinin mücadeleleri sonucu, yerel yönetimlerin toplumsal hizmetleri *yeniden kamulaştırma* girişimleri çoğalıyor. Aynı zamanda, bir yurttaşlık hakkı olarak *bakım hakkı* için mücadele eden kadın hareketlerinin etkisiyle, parasız/ucuz çocuk, yaşlı, engelli bakım hizmetlerinin sunumu için bakım merkezleri kuran, kadınların kamusal yaşama katılma olanaklarını arttıran, yerel ölçekte bakım emeğini demokratik bir yönetim modeliyle planlayan deneyimler ortaya çıkıyor.²⁰⁴ Sosyal hakları gerçekleştirmeye yönelik kamucu alternatif politikaların dünyanın birçok yerinde kitlelerden karşılık bulduğu ve yerel iktidarların değiştirilmesinde etkili olduğu gözleniyor.²⁰⁵ Türkiye’de de AKP iktidarının muhalif belediyelere yönelik tüm kuşatmasına ve yerel yönetimleri kısaca alma manevralarına karşın, bazı muhalif belediyelerde (parasız/ucuz kreşler, öğrenci yurtları, kent

²⁰⁴ Bkz. *Gülmez, Osman*: “Bakım Krizi ve Yerel Yönetimler İçin Bütüncül Bir Model: Aile İçi Refah Rejiminden Kamusal Bakım Modeline Geçiş”, 3 Ocak 2026, <https://fikirgazetesi.org/2026/01/03/bakim-krizi-ve-yerel-yonetimler-icin-butuncul-bir-model-aile-ici-refah-rejiminden-kamusal-bakim-rejimine-gecis/> (E.T. 15.01.2026).

²⁰⁵ Kamucu vaatlerin etkisiyle yerel iktidar değişimine yeni bir örnek, herkese yönelik çocuk bakım hizmeti, parasız otobüs servisleri, belediyeye ait marketler ve kiraların dondurulması programıyla kitlelerde karşılık bularak New York’a yeni belediye başkanı seçilen Mamdani’dir. Bkz. *Kozanoğlu, Hayri*: “New York’a Sosyalist Belediye Başkanı”, *Birgün*, 06.11.2025.

lokantaları, spor salonları, sosyal yardımlar gibi), sınırlı ve eksik de olsa değerli dayanışmacı uygulamalar yaşıyor. Ancak, sosyal hakların gerçekleştirilmesi topluma yönelik hizmetlerin ticari bir meta olmaktan çıkarılmasını gerektirdiğinden, toplumsal hizmetler piyasa-dışı kamucu bütünlüklü politikalarla planlanıp sunulmadığı müddetçe sosyal hakların gerçekleştirildiğinden söz etmek mümkün değildir.

Hukuk düzeyinde kazanılan sosyal hakları yöneticilere uygulamak için dünyanın her tarafında hukuk mücadeleleri de sürüyor. Bu mücadelelerin başarılı örneklerinden biri, Hindistan'daki gıda hakkı mücadelesidir: Açlıktan ölümlerin yaşandığı Hindistan'da halkın tepkileri sonucu örgütlenen *gıda hakkı* hareketinin yoğun bir seferberlikle yürüttüğü kampanyaların bir boyutu, gıda hakkı yükümlülüklerini yerine getirmeyen hükümete ve eyaletlere karşı açılan kamu yararı davalarıdır. Bu davalar sonucunda Hindistan Yüksek Mahkemesi gıda hakkını anayasal yaşam hakkı kapsamında değerlendirmiş, devlet kuruluşlarının uygulaması için çok sayıda emir çıkarmış, kurduğu izleme komisyonlarıyla -toplumdaki gıda hakkı savunucusu örgütlerle işbirliği içinde- emirlerinin uygulanma sürecini izlemiş, içtihat yoluyla yarattığı özgün izleme mekanizmasıyla gıda hakkının korunmasına ciddi katkıda bulunmuştur.²⁰⁶ Bu dava, 2000'li yıllarda küresel düzeyde kendini gösteren gıda hakkı hareketinin bir yansıması olduğu gibi, aynı zamanda sosyal hakların dava edilmesinin ve gıda hakkının yargı kararları aracılığıyla korunmasının iyi bir örneğidir. Hindistan Yüksek Mahkemesi kararlarının sonucunda, yoksul ailelere gıda yardımı, milyonlarca çocuğa okullarda öğle yemeği hakları elde edilmiştir. Bu dava, dört çocuktan birinin okula aç gittiği Türkiye bakımından da, hem hak kampanyasının topluma yaygınlaştırılması, hem de yargı kararlarının hak koruyucu öncü rolü açısından sosyal haklar için hukuksal mücadelede örnek alınması gereken dersler içeriyor.

İnsanlıktan yoksun sermaye egemenliğinde ve sermaye yörüngesindeki hükümetlerin iktidarında, çocuklara bir öğün okul yemeği hakkını kazanmak için bile toplumsal seferberlik gerekiyor. Özündeki değer bencillik olan kapitalist sistemin sosyal haklarla çelişkisi vardır. Bu çelişki nedeniyle, her sosyal hak sistemden koparılıp alınmak zorundadır. Tarihin önemli dönemlerinde olduğu gibi, çağımızda da insanlık bir test sürecinden geçiyor. Ya barbarlık ya insanlık kavşağındaki dünyada sosyal hakları savunmak, insanlıktan yana çıkmak anlamına geliyor.

²⁰⁶ Bkz. PUCL Case (*People's Union for Civil Liberties v. Union of India*). 2001'de Hindistan Yüksek Mahkemesine yapılan bu başvuru hakkında bkz. *Chitalkar, Poorvi / Gauri, Varun*: "India: Compliance with Orders on the Right to Food", Malcolm Langford / César Rodríguez-Garavito / Julieta Rossi (Eds.), *Social Rights Judgments and the Politics of Compliance*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, s.288-314. Gıda hakkı kampanyası sayfasında bu dava hakkında ayrıntılı bilgi bulunmaktadır. Bkz. <https://www.righttofoodcampaign.in/legal-action> (E.T. 15.10.2025).

Kaynakça

Amnesty International: “Chaos & Cruelty: 10 Compounding Assaults on Human Rights”, 30 Nisan 2025, <https://www.amnesty.org/en/wp-content/uploads/2025/04/AMR5193132025ENGLISH.pdf> (E.T. 25.09.2025)

Andreassen, Bård-Anders: “Article 22”, Gudmundur Alfredsson and Asbjørn Eide (Eds.), *The Universal Declaration of Human Rights*, Netherlands: Kluwer Law International, 1999, s.453-488.

“Argentina: Insights, Resistance, and Human Rights Violations Amid Milei’s Regressive Political Crisis”, <https://hic-net.org/argentina-under-milei-feminist-resistance-amd-human-rights-in-crisis/> (E.T. 01.10.2025).

Arıdur, Andaç Aydın: “Gelir Dağılımında Uçurum Derinleşti: Hanehalklarının yüzde 60’ı Açlık Sınırının Altında”, *Evrensel*, 26.12.2025.

Arın, Tülay: *Kriz, Devlet, İktisat ve Sosyal Güvenlik Politikaları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.

“ATO ile İl Millî Eğitim Müdürlüğü Arasında İmzalanan Protokol Hayata Geçirildi”, 22.10.2025, https://ankahaber.net/haber/detay/ato_ile_il_milligi_egitim_mudurlugu_arasinda_imzalanan_protokol_hayata_gecirildi_268540# (E.T. 06.12.2025).

Ay, Melisa: “Tekstil Patronlarını Cezbeden Maaş 6 Bin Lira: Mısır’a Kaçışın Altında Ne Var?”, *Birgün*, 24.11.2025.

Aytekin Aydoğan, Feray: “Dört Bin Öğrenciden Oluşan Çocuk İşçi Kampı”, *Birgün*, 14.08.2025.

Başarır, Ali Mahir: *Beşli Çete*, İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2022.

Başcan, Gökay: “33 İl, 77 Bölge İşgale Hazır”, *Birgün*, 19.09.2025.

“Bayhan: Vakıf Üniversitelerinde Mevsimlik Akademisyenlik Dayatılıyor”, *bianet.org*, 02.12.2025.

Bayramoğlu, Sonay: *Toplumcu Belediye, nam-ı diğer Belediye Sosyalizmi*, Ankara: Notabene Yayınları, 2015.

Becker, Joachim: “Macaristan: Neoliberalizm ve Milli-Muhafazakârlık Arasında Fidesiz Hükümeti”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 155, 2021, s.98-129.

Bianchi, Matias / Esperanza Casullo, Maria: “Argentina: Democracy in a Bain-marie”, 16 Ocak 2025, <https://www.geopoliticalmonitor.com/argentina-democracy-in-a-bain-marie/> (E.T. 30.09.2025).

Bildircin, Mustafa: “MESEM’lerin Kaza Bilançosu Ağırlaşıyor”, *Birgün*, 12.10.2025.

Birtek-Sen: *Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Tekstil Sektöründe Kadın Emegi ve Sendikal Algı Raporu*, 2025, <https://www.birtekсен.org/aciklamalar/tekstil-raporu> (E.T. 25.11.2025).

Bolatcan, Etki Can: “MESEM’li Bir Lise Öğrencisi ile Söyleşi: Sanayi Tezgahlarında Çürüyoruz”, *Birgün*, 07.09.2025.

Boratav, Korkut: *Emperyalizm, Sosyalizm ve Türkiye*, 2. Baskı, İstanbul: Yordam Kitap, 2010.

Buğra, Ayşe: “Bir Toplumsal Dönüşümü Anlama Çabalarına Katkı: Bugün Türkiye’de E.P. Thompson’ı Okumak”, E.P. Thompson, *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, Çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Birikim Yayınları, 2004, s.11-37.

Burawoy, Michael: *Üretim Siyaseti: Kapitalizm ve Sosyalizmde Fabrika Rejimleri*, Çev. Çağdaş Gümüşluk, Ankara: Notabene Yayınları, 2015.

Chitalkar, Poorvi / Gauri, Varun: “India: Compliance with Orders on the Right to Food”, Malcolm Langford / César Rodriguez-Garavito / Julieta Rossi (Eds.), *Social Rights Judgments and the Politics of Compliance*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, s.288-314.

“CHP’li Özçağdaş: Atanamayan Öğretmenlerin Sayısı 1 Milyona Yaklaştı”, T24, 24 Kasım 2025.

Çiğerci Ulukan, Nihan: “İşsizlik Versus Geçici Çalışma: Özel İstihdam Bürolarının Kiralık İşçileri”, Özgür Müftüoğlu / Arif Koşar (Haz.), *Türkiye’de Esnek Çalışma*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014, s.143-157.

“Cihan Erdönmez’le Orman Sınırları Dışına Çıkarılma Kararlarına Dair, Ormanların Tepesinde Sallanan Kılıç: Ek 16. Madde”, sendika.org, 27.12.2025.

Çelik, Aziz: “AKP Döneminde Sendikal Haklar: Sendikasız-Grevsiz Kaynaşmış Bir Kitleyiz!”, Meryem Koray / Aziz Çelik (Der.), *Himmet, Fıtrat, Piyasa: AKP Döneminde Sosyal Politika*, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s.157-193.

Çelik, Aziz: “Pastadan Adil Pay Kural Olmalı: Asgari Ücrette Keyfiliğe Son”, *Birgün*, 1 Aralık 2025.

Çeviker Gürakar, Esra: *Kayıрма Ekonomisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

Dertli, Nail: “AKP ve Sosyal Yardımlar: Ücretli Çalışmanın ve Aile Etiğinin Dayatılması”, *Ayrıntı Dergi*, Sayı 28, Kasım/Aralık 2018, s.51-57.

DİSK-AR: *Asgari Ücret Araştırması 2025*, Aziz Çelik / Deniz Beyazbulut / Zeynep Kandaz (Haz.), <https://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2024/12/ASGARI-UCRET-ARASTIRMASI-2025.pdf> (E.T. 10.08.2025).

DİSK-AR: *Sendikalaşma ve Toplu Pazarlık Raporu, Ocak 2026*, <https://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2026/01/Sendikalaşma-ve-Toplu-Pazarlik-Rapor-Ocak-2026-1.pdf> (E.T. 21.01.2026).

DİSK/Genel-İş Emek Araştırma Dairesi (EMAR): *Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk Raporu*, Ekim 2025, <https://www.cloudsdomain.com/uploads/dosya/48541.pdf> (E.T. 08.12.2025).

Dora Mengüç: “Prof. Korkut Boratav: Şimşek’in Politikaları Çok Daha İnsafsız...”, 26 Nisan 2024, <https://fikirgazetesi.org/2024/04/26/prof-korkut-boratav-simsekin-politikalari-cok-daha-insafsiz> (E.T. 01.08.2025).

Economic Policy Institute: “Executive Order on Closing the Department of Education”, 21 Mart 2025, <https://www.epi.org/policywatch/executive-order-on-closing-parts-of-the-department-of-education/> (E.T. 25.09.2025).

Economic Policy Institute: “Trump issues executive order to end granting of citizenship to all persons born in the U.S.”, <https://www.epi.org/policywatch/protecting-the-meaning-and-value-of-american-citizenship> (E.T. 22.02.2025).

Eide, Asbjørn / Eide, Wenche Barth: “Article 25”, Gudmundur Alfredsson and Asbjørn Eide (Eds.), *The Universal Declaration of Human Rights*, Netherlands: Kluwer Law International, 1999, s.523-550.

Engels, Friedrich: *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, Çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Yayınları, 1997.

“Erdoğan’dan İtiraf: OHAL’le Grevlere Müsaade Etmiyoruz”, evrensel.net, 12 Temmuz 2017.

Esping-Andersen, Gösta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Great Britain: Princeton University Press, 1990.

Esping-Andersen, Gøsta: “Toplumsal Riskler ve Refah Devletleri”, Ayşe Buğra / Çağlar Keyder (Der.), Sosyal Politika Yazıları, Çev. Burcu Yakut-Çakar / Utku Barış Balaban, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s.33-54.

Estanque, Elisio / Costa, Hermes Augusto: “Labour Relations and Social Movements in the 21st Century”, March 2012, <https://www.researchgate.net/publication/224829016> (E.T. 25.08.2025).

Federici, Silvia: Dünyayı Yeniden Efsunlamak: Müşterekler Siyaseti ve Feminizm, Çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2023.

Fondation Abbé Pierre, FEANTSA, Avokats Sans Frontières: Homeless Not Guilty! Ending the Criminalisation of Homelessness in Europe, Report 2024, https://www.feantsa.org/public/user/Resources/reports/2024/HNG/SANC_Brochure_EN_V1_1.pdf (E.T. 05.10.2025).

Forero Alba, Sofia / Fernández Almeida, Victoria: “When spending and freedoms are restricted. Milei’s Argentina”, 1 Eylül 2025, <https://www.dejusticia.org/en/when-spending-and-freedoms-are-restricted-mileis-argentina/> (E.T. 29.09.2025).

Foster, John Bellamy: “Neofascism in the White House”, Monthly Review, Vol.68, No.11, April 2017.

Foster, John Bellamy: “The U.S. Ruling Class and the Trump Regime”, Monthly Review, Vol.76, No.11, April 2025.

Gallagher, Conor: “How Trump Deportations Fit Into War Against American Workers”, April 21, 2025, <https://www.nakedcapitalism.com/2025/04/trump-deportations-are-not-about-strengthening-american-labor-but-part-of-the-effort-to-decimate-it.html> (E.T. 22.09.2025).

Goldstein, Bruce / Ruckelshaus, Catherine K.: “Lessons for Reforming 21st Century Labor Subcontracting: How 19th Century Reformers Attacked The Sweating System”, <https://www.nelp.org/app/uploads/2015/03/Lessons-For-Reforming-21st-Century-Labor-Subcontracting-How-19th-Century.pdf> (E. T.10.09.2025).

Göztepe, Özay (Ed.): İlkel Birikim: Sermayenin Kaldıracağı, İstanbul: Notabene Yayınları, 2014.

Gülmez, Mesut: Uluslararası Sosyal Güvenliğin Evrensel Sefaleti, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018.

Gülmez, Mesut: Uluslararası Sosyal Politika, Ankara: TODAİE Yayını, 2000.

Gülmez, Mesut: “Ücret Asgari, Hukuksuzluk Azami”, Birgün Pazar, 26 Aralık 2021.

Gülmez, Osman: “Bakım Krizi ve Yerel Yönetimler İçin Bütüncül Bir Model: Aile içi Refah Rejiminden Kamusal Bakım Modeline Geçiş”, 3 Ocak 2026, <https://fikirgazetesi.org/2026/01/03/bakim-krizi-ve-yerel-yonetimler-icin-butuncul-bir-model-aile-ici-refah-rejiminden-kamusal-bakim-rejimine-gecis/> (E.T. 15.01.2026).

Güngör, Deniz: “MEB Eliyle Sistem Dışına İtiliyorlar”, Birgün, 03.08.2025.

Hacımuratlar Sevinç, Zeliha / Solak Akman, İnci: “Devlet Memurlarının Sadakat Yükümlülüğünün Anlam ve Kapsamı Üzerine Bir İnceleme”, Prof. Dr. Metin Günday Armağanı, Cilt I, Ankara: Atılım Üniversitesi, 2020, s.529-556.

Hamsici, Mahmut: “Enflasyon: ENAG Nasıl Çalışıyor, Verileri TÜİK’ten Neden Farklı?”, 6 Ocak 2022, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-59889795> (E.T. 01.10.2025).

Harvey, David: Neoliberalizmin Kısa Tarihi, Çev. Aylin Onacak, 2. Baskı, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2015.

Harvey, David: Yeni Emperyalizm, Çev. Hür Güldü, İstanbul: Everest Yayınları, 2004.

Hobsbawm, Eric: Kısa 20. Yüzyıl, Çev. Yavuz Alogan, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996.

Human Rights Watch: “100 Human Rights Harms in 100 Days: The Trump Administration’s Assault on Rights in the United States and Abroad”, Nisan 2025, https://www.hrw.org/sites/default/files/media_2025/04/100%20Human%20Rights%20Harms%20in%20100%20Days_0.pdf (E.T. 24.09.2025).

Human Rights Watch: “The Deported”, <https://www.hrw.org/blog-feed/the-deported> (E.T. 22.09.2025).

Human Rights Watch: “The Trump Administration and Human Rights”, <https://www.hrw.org/tag/the-trump-administration-and-human-rights> (E.T. 22.09.2025).

Human Rights Watch: “US: Budget Would Benefit Wealthiest at Expense of Rights”, 1 Temmuz 2025, <https://www.hrw.org/news/2025/07/01/us-budget-would-benefit-wealthiest-at-expense-of-rights> (E.T. 25.09.2025).

International Labour Office: Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Update, Geneva: ILO, 2023.

International Labour Organization: Work for a Brighter Future-Global Commission on the Future of Work, Geneva: ILO, 2019.

International Labour Organization, Walk Free, and International Organization for Migration (IOM): Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage, Geneva: ILO, Walk Free, IOM, 2022.

ITUC (International Trade Union Confederation): Global Rights Index 2025. Bkz. <https://www.ituc-csi.org/global-rights-index-reports>, (E.T. 02.10.2025).

İSİG Meclisi: “Gençlerin Güvencesiz Çalıştırılmasına ve Geleceksizleştirilmesine Karşı Mücadeleye... Son Oniki Yılda Enaz 2.664 Genç İşçi Hayatını Kaybetti”, 23.02.2025, (<https://isigmeclisi.org/21201-genclerin-guvencesiz-calistirilmasina-ve-geleceksizlestirilmesine-kars>) (E.T. 28.11.2025).

Källström, Kent / Eide, Asbjørn: “Article 23”, Gudmundur Alfredsson and Asbjørn Eide (Eds.), *The Universal Declaration of Human Rights*, Netherlands: Kluwer Law International, 1999, s.489-510.

Kablay, Sebiha: “Kamu İstihdamındaki Esnekleşmeye 4B Örneğinden Bakış”, Özgür Müftüoğlu / Arif Koşar (Haz.), *Türkiye’de Esnek Çalışma*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014, s.158-184.

Kaya, Alp Yücel: “2000’ler Türkiye’inde Tarım Politikaları ve Toprak Mülkiyeti: Efemçukuru’nda Mülkiyet Nedir?”, Sonay Bayramoğlu Özüğürlü (Yay. Haz.), *Toprak Mülkiyeti-Sempozyum Bildirileri*, Ankara: Memleket Yayınları, 2010, s.82-97.

Kesbiç, K. / Terzi, G. N. / Korlu, Ö. / Gencer, E. G. / Arık, B. M.: Eğitim İzleme Raporu 2025, Eğitim Reformu Girişimi, <https://www.egitimreformugirisimi.org/yayinlar/egitim-izleme-raporu-2025> (E.T. 28.11.2025).

Kıdak, Erkan: “Despotik Emek Rejimleri İçin Pilot Uygulama: Turizmde Haftalık İzin Düzenlemesi”, 29 Temmuz 2025, <https://www.ayrim.org/guncel/despotik-emek-rejimleri-icin-pilot-uygulama-turizmde-haftalik-izin-duzenlenmesi/> (E.T. 07.09.2025).

Kılıç, Taner / Hardal, Seçkin: “İstanbul’daki Kentsel Dönüşüm Projelerinin Genel Bir Eleştirisi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 2, Sayı 62, 2019, s.347-355.

Kishimoto, Satoko / Petitjean, Olivier (Eds.): *Reclaiming Public Services: How Cities and Citizens are Turning Back Privatisation*, Amsterdam: Transnational Institute, 2017, (www.tni.org/reclaiming-public-services) (E.T. 25.08.2025).

Kozanoğlu, Hayri: “New York’a Sosyalist Belediye Başkanı”, *Birgün*, 06.11.2025.

Luxemburg, Rosa: *Sermaye Birikimi*, Çev. Tayfun Ertan, 2. Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 2004.

Madden, David / Marcuse, Peter: *Aşırı Metalaşma Çağında Konutu Savunmak*, Çev. Şerife Geniş, Ankara: İdealkent Yayınları, 2021.

Man, Fuat: “Bir Hiper Esnek İstihdam Türü Olarak ‘Sıfır Süreli Sözleşme’: Akışkanlardan Gazlara Geçiş mi?”, *Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, Cilt 4, Yıl 4, Sayı 8, 2015/1, s.86-101.

Marshall, T. H.: *Citizenship and Social Class*, Cambridge: Cambridge University Press, 1950.

Marx, Karl: *Kapital*, Birinci Cilt, Çev. Alaattin Bilgi, 2. Baskı., Sol Yayınları: Ankara, 1978.

Marx, Karl: “Enternasyonal Derneği’nin Örgütlenmesi”, Çev. Ali Çakıroğlu, 22 Aralık 2025, <https://sendika.org/2025/12/enternasyonal-derneginin-orgutlenmesi-karl-marx-739339> (E.T. 24.12.2025).

McNicholas, Celine / Sanders, Samantha / Bivens, Josh / Poydock, Margaret / Costa, Daniel: “100 ways Trump has hurt workers in his first 100 days”, *Economic Policy Institute Report*, 25 Nisan 2025, <https://www.epi.org/publication/100-days-100-ways-trump-hurt-workers/> (E.T. 24.09.2025).

“Mesleki Ortaokullar Tüm İllerde Kurulacak, Tarih Verildi”, 15 Ekim 2024, <https://www.ogretmenmeb.com/meb-haber/mesleki-ortaokullar-tum-illerde-kurulacak-h10751> (E.T. 29.11.2025).

Mies, Maria / Bennholdt-Thomsen, Veronika / von Werlhof, Claudia: *Son Sömürge: Kadınlar*, Çev. Yıldız Temurtürkan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Misetics, Bálint: “A Social Catastrophe in the Making: Social Policy in Hungary since 2010”, *Heinrich Böll Stiftung*, 23 Aralık 2014, <https://www.boell.de/en/2014/12/23/social-catastrophe-making-social-policy-hungary-2010> (E.T. 03.10.2025).

Mutioğlu Özkesen, Melek: *Toprakları Kapatmak: Kamu Arazilerinin Özelleştirilmesi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.

Müftüoğlu, Özgür: “23 Yılda 36 Bin İş Cinayeti Tesadüf mü?”, 19.11.2025, <https://isigmeclisi.org/21472-23-yilda-36-bin-is-cinayeti-tesaduf-mu-ozgur-muftuoglu> (E.T. 26.11.2025).

Müftüoğlu, Özgür: “Emek Piyasalarının Yeniden Yapılanma Sürecinde 4+4+4 Formülü”, *Özgür Müftüoğlu / Arif Koşar (Haz.)*, *Türkiye’de Esnek Çalışma*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın, 2014, s.134-142.

“Mülakat Mağdurları Vazgeçmiyor: Mahkeme Usulsüzlüğü Tescilledi, Hakkımızı Verin”, *Evrensel*, 15 Şubat 2025.

“MÜSİAD Başkanı Çocuk İşçiliği Savundu; “Zorunlu Eğitim Kısalsın” Dedi”, t24.com.tr, 24 Haziran 2025.

- Oxfam*: Multilateralism in an Era of Global Oligarchy, 23 Eylül 2024, <https://www.oxfam.org/en/research/multilateralism-era-global-oligarchy> (E.T. 01.08.2025).
- Oxfam*: Resisting the Rule of the Rich, January 2026, <https://www.oxfam.org/en/research/resisting-rule-rich> (E.T. 30.01.2026).
- Oyvatt, Cem / Öncü, Sabri / Rabinovich, Joel*: “Arjantin’de Milei’nin Şok Terapisi: Mitler ve Gerçekler”, 15 Şubat 2025, <https://www.ayrim.org/guncel/arjantinde-mileinin-sok-terapisi-mitler-ve-gercekler/> (E.T. 29.09.2025).
- Özbek, Nadir*: Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Özdek, Yasemin*: Neoliberal Otoriter Dönüşüm ve Türkiye, İstanbul: Notabene Yayınları, 2023.
- Özdek, Yasemin*: “Sosyal Devletin Yükselişi ve Düşüşü”, Kamu Hukukçuları Platformu, Küreselleşen Dünyada Anayasal Demokrasi, Lefkoşa: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, 2013, s.188-251.
- Özdek, Yasemin*: “Yükselen Neofaşizm ve Kadınlar”, Birgün, 21 Eylül 2023, <https://www.birgun.net/makale/yukselen-neofasizm-ve-kadinlar-470234> (E.T. 08.11.2025).
- Özüğurlu, Metin*: Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu, İstanbul: Halkevleri Yayını, 2005.
- Özüğurlu, Metin*: “Turizmde Sözleşmeli Marabalık Rejimi”, Birgün, 20.07.2025.
- Özveri, Murat*: “AK Parti Döneminde İş Hukukunda Güvencesizliğin Kurumsallaşması”, Meryem Koray / Aziz Çelik (Der.), Himmet, Fıtrat, Piyasa: AKP Döneminde Sosyal Politika, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s.125-156.
- Piketty, Thomas*: Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital, Çev. Hande Koçak, 6. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2024.
- Polanyi, Karl*: Büyük Dönüşüm, Çev. Ayşe Buğra, İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Robinson, William I.*: Küresel Polis Devleti, Çev. Akın Emre Pilgir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2022.
- Samnøy, Åshild*: “The Origins of the Universal Declaration of Human Rights”, Gudmundur Alfredsson and Asbjørn Eide (Eds.), *The Universal Declaration of Human Rights*, Netherlands: Kluwer Law International, 1999, s.3-22.
- Shaikh, Anwar*: “Who Pays for the “Welfare” in the Welfare State? A Multicountry Study”, Social Research, Vol.70, No.2, Summer 2003, s.531-550.
- “Solidarity With Women in Argentina as Rights Come under Attack”, 17.07.2025, <https://uniglobalunion.org/news/solidarity-with-women-in-argentina-as-rights-come-under-attack/> (E.T. 01.10.2025).
- Somel, Ali*: “Kamulaştırmanın Değişimi, Özelleştirme-Devletleştirme İkiliğinde Nereye Düşüyor?”, Sonay Bayramoğlu Özüğurlu (Yay. Haz.), Toprak Mülkiyeti-Sempozyum Bildirileri, Ankara: Memleket Yayınları, 2010, s.98-114.
- Somel, Ali*: Kamulaştırmanın Dönüşümü: Özel Yarar İçin Kamulaştırmanın Gelişimi ve Türkiye’de Kamu Politikasına Yansımaları, AÜSBE, Doktora Tezi, Ankara, 2012 (<https://tez.yok.gov.tr>).
- Sönmez, Mustafa*: Sona Doğru AKP: Erdoğan’ın Üç Devri, İstanbul: Notabene Yayınları, 2025.
- Standing, Guy*: Prekarya Bildirgesi, Çev. Sercan Çınar / Senem Demiralp, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.

Stubbs, Paul / Lendvai-Bainton, Noémi: “Authoritarian Neoliberalism, Radical Conservatism and Social Policy within the European Union: Croatia, Hungary and Poland”, Development and Change, International Institute of Social Studies, 2019, s.1-21.

Szikra, Dorottya: “Welfare for the Wealthy: The Social Policy of the Orban-regime, 2010-2017”, Friedrich Ebert Stiftung, Mart 2018, <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/budapest/14209.pdf> (E.T. 04.10.2025).

Şahin Taşğın, Neşe: “Türkiye’de Sosyal Hizmetlerin Sunumunda Aile: Aileye Yönelik Sosyal Hizmetlerden Sosyal Hizmetleri Sunan Aileye”, Neşe Şahin Taşğın / Yasemin Ahi / Uğur Tekin (Der.), Sosyal Hizmet ve “Ailecilik”, Ankara: Nika Yayınevi, 2021, s.25-53.

Şenel, Dilek / Kumaş, Handan: “Kendi Hesabına Çalışanların Kayıt Dışı İstihdama Bakışı”, Sosyal Güvenlik Dergisi, Cilt 9, Sayı 2, 2019, s.361-388.

Talas, Cahit: Toplumsal Politika, 5.Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 1997.

Talas, Cahit: Türkiye’nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992.

Tanör, Bülent: Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar, İstanbul: May Yayınları, 1978.

T.C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı: 2024 Yılı Faaliyet Raporu, Ankara: Strateji Geliştirme Başkanlığı, 2025, https://www.aile.gov.tr/media/197323/faaliyet-raporu-2024_son_28-02-2025.pdf (E.T. 15.12.2025).

T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı: Yıllık Ekonomik Rapor 2024, <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2024/10/Yillik-Ekonomik-Rapor-2024.pdf> (E.T. 28.11.2025).

The Advocates for Human Rights: A Rollback for Human Rights: The Istanbul Convention under Attack, 2021.

Therborn, Göran: “The Working Class and the Welfare State, A Historical-Analytical Overview and a Little Swedish Monograph”, 1983, <https://www.researchgate.net/publication/28367931> (E.T. 03.11.2025).

Tuncel, Ruken: “Eğitim İş Genel Başkanı Özbay: Mülakat Tam Bir Torpil Mekanizması”, Bianet, 19 Eylül 2023.

Tuğal, Cihan: “Kirk ve ICE Vakaları ile Faşizme Doğru mu?”, Evrensel, 27 Eylül 2025.

TÜİK Haber Bülteni: “Gelir Dağılımı İstatistikleri 2025”, 26 Aralık 2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-Dagilimi-Istatistikleri-2025-53993> (E.T. 28.12.2025).

TÜİK Haber Bülteni: “İstatistiklerle Çocuk, 2024,” 18 Nisan 2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Cocuk-2024-54197> (E.T. 28.11.2025).

TÜİK Haber Bülteni: “İstatistiklerle Gençlik 2024”, 16 Mayıs 2025, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Genclik-2024-54077> (E.T. 15.10.2025).

TÜİK Haber Bülteni: “İşgücü İstatistikleri, Ağustos 2025”, 30 Eylül 2025, (<https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-Agustos-2025-54065>) (E.T. 15.10.2025).

Türkiye İş Kurumu (İŞKUR): Kurumsal Mali Durum ve Beklentiler Raporu 2024, Ankara, 2024.

“Türkiye’nin İlk Mesleki Ortaokullarının Eğitim Vereceği İller Belli Oldu”, 12 Eylül 2024, <https://meb.gov.tr/turkiyenin-ilk-mesleki-ortaokullarinin-egitim-verecegi-iller-belli-oldu/haber/34771/> (E.T. 28.11.2025).

Uitz, Renáta: “The 15th Amendment of the Hungarian Fundamental Law: Advancing Illiberal Christian Democracy”, ConstitutionNet, International IDEA, 2 May 2025, <https://constitutionnet.org/news/voices/15th-amendment-hungarian-fundamental-law-advancing-illiberal-christian-democracy> (E.T. 08.10.2025).

Urhan, Gülcan / Urhan, Betül: “AKP Döneminde Sosyal Yardım”, Meryem Koray / Aziz Çelik (Der.), Himmet, Fıtrat, Piyasa: AKP Döneminde Sosyal Politika, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017, s.229-258.

Vatansever, Aslı / Gezici Yalçın, Meral: Ne Ders Olsa Veririz: Akademisyenin Vasıfsız İşçiye Dönüşümü, 4. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Whiteside, Noel: “Flexible Employment and Casual Labour: A Historical Perspective on Labour Market Policy”, June 2017, <https://historyandpolicy.org/policy-papers/papers/flexible-employment-and-casual-labour-a-historical-perspective-on-labour-ma/> (E.T.01.09.2025).

Yıldızoğlu, Ergin: “Gizli (Stealth) Sömürgecilik ve Türkiye”, Cumhuriyet, 2 Ekim 2025.

Yıldızoğlu, Ergin: Yeni Faşizm, 2. Baskı, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2020.